

É R T E K E Z É S E K
A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

AZ I. OSZTÁLY RENDELETÉBŐL

SZERKESZTI

GYULAI PÁL

OSZTÁLYTITKÁR.

XII. KÖTET. IV. SZÁM. 1884.

A

BELVISZONYRAGOK

HASZNÁLATA

A MAGYARBAN.

Dr KÚNOS IGNÁCZ ÉS Dr MUNKÁCSI BERNÁTTÓL.

— Ára 50 kr. —

BUDAPEST, 1884.

A M. TUD. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

AZ AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN.

6/16 85

É R T E K E Z É S E K

A NYELV- ÉS SZÉPTUDOMÁNYOK KÖRÉBŐL.

Első kötet. 1867—1869.

I. Solon adótörvényéről. Télfy Ivántól. 1867. 14 l. Ára 10 kr. — II. Adalékok az attikai törvkönyvhöz. Télfy Ivántól. 1868. 16 l. 10 kr. — III. A legújabb magyar Szentírásról. Tárkányi J. Bélától. 1868. 30 l. 20 kr. — IV. A Nibelung-ének keletkezéséről és gyanítható szerzőjéről. Szász Károlytól. 1868. 20 l. 10 kr. — V. Tudománybeli háttamaradásunk okai, ezek tekintetéből Akadémiánk feladása Toldy Ferencztől. 1868. 15 l. 10 kr. — VI. A keleti török nyelvről. Vámbéry Armintól. 1868. 18 l. 10 kr. — VII. Gelije Katona István főleg mint nyelvész. Imre Sándortól. 1869. 93 l. 30 kr. — VIII. A magyar egyházak szertartásos énekei a XVI. és XVII. században. Bartalus Istvántól. Hangjegyekkel. 1869. 184 l. 60 kr. — IX. Adalékok a régebbi magyar irodalom történetéhez. (I. Sztárai Mihálynak eddig ismeretlen szindarabjai 1550—59.—2. Egy népirodalmi emlék 1550—75-ből. — 3. Baldi Magyar-Olasz Szótárkája 1583-ból. — 4. Báthory István országbíró mint író. — 5. Szecei Molnár Albert 1574—1633). Toldy Ferencztől. 1869. 176 l. — X. A magyar bővített mondat Brassai Sámueltől. 1870. 46 l. 20 kr. — XI. Jelentés a felső-ausztriai kolostoroknak Magyarországot illető kéziratai- és nyomtatványairól. Bartalus Istvántól. 1870. 43 l. 20 kr.

Második kötet. 1869—1872.

I. A Konstantinápolyból legújabbban érkezett négy Corvin-codexről. Mátray Gábor l. tagtól. 1870. 16 l. 10 kr. — II. A tragikai felfogásról. Székfoglaló. Szász Károly r. tagtól. 1870. 32 l. 20 kr. — III. Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez. Joannovics Gy. l. tagtól. 1870. 43 l. 20 kr. — IV. Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez. Finały Henrik l. tagtól. 1870. 47 l. 20 kr. — V. Solomos Dénes költeményei és a hétszöglet görög népnyelv. Télfy Iván lev. tagtól. 1870. 23 l. 20 kr. — VI. Q. Horatius satirái (Ethikai tanulmány). Székfoglaló. Zichy Antal l. tagtól. 1871. 33 l. 20 kr. — VII. Újabb adalékok a régebbi magyar irodalom történetéhez (I. Magyar Pál XIII. századbeli kanonista. II. Margit kir. hercegnő, mint ethikai író. III. Baldi Bernardin magyar-olasz szótárkája 1582-ből. Második közlés IV. Egy XVI. századbeli növénytani névtár XVII. és XVIII. századbeli párhuzamokkal. V. Akadémiai eszme Magyarországon Besenyei előtt) Toldy Ferencz r. tagtól. 1871. 124 l. Ára 40 kr. — VIII. A sémi magánhangzókról és megjelölésük módjairól. Gr. Kuun Géza lev. tagtól. 1872. 59 l. 20 kr. — IX. Magyar szófejtetések. Szilády Áron l. tagtól. 1872. 16 l. 10 kr. — X. A latin nyelv és dialektusai. Székfoglaló. Szénássy Sándor l. tagtól. 1872. 114 l. 30 kr. — XI. A detserekről. Szilády Áron lev. tagtól. 1872. 23 l. 20 kr. — XII. Emlékezés Árvay Gergely felett. Szvorényi József lev. tagtól. 1872. 13 l. 10 kr.

Harmadik kötet. 1872—1873.

I. Commentator commentatus. Tarlózatok Horatius satiráinak magyarázói után. Brassai Sámuel r. tagtól. 1872. 109 l. 40 kr. — II. Apáczai Csérei János Barczai Ákos fejedelemhez benyújtott terve a magyar hazában felállítandó első tudományos egyetem ügyében Szabó Károly r. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — III. Emlékezés Bitnitz Lajos felett. Szabó Imre t. tagtól. 1872. 18 l. 10 kr. — IV. Az első magyar társadalmi regény. Székfoglaló. Vadnai Károly l. tagtól. 1873. 64 l. 20 kr. — V. Emlékezés Engel József felett. Finały Henrik l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VI. A finn költészetéről, tekintettel a magyar ösköltészetre. Barna Ferdinánd l. tagtól. 1873. 135 l. 40 kr. — VII. Emlékezés Schleicher Ágost. külső l. tag felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 16 l. 10 kr. — VIII. A nemzetiségi kérdés az araboknál. Dr. Goldziher Ignácztól. 1873. 64 l. 30 kr. — IX. Emlékezés Grimm Jakab felett. Riedl Szende l. tagtól. 1873. 12 l. 10 kr. — X. Adalékok Krim történetéhez. Gr. Kuun Géza l. tagtól. 1873. 52 l. 20 kr. — XI. Van-e elfogadható alapja az ik-es igék külön ragozásának. Riedl Szende l. tagtól. 51 l. 20 kr.

Negyedik kötet. 1873—1875.

I. Szám. Paraleipomena kai diorthoumena. A mit nem mondtak s a mit rosszul mondtak a commentatorok Virgilius Aeneise II-ik könyvére, különös tekintettel a magyarra. Brassai Sámuel r. tagtól. 1874. 151 l. 40 kr. — II. Szám. Bálinth Gábor jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól.

A
BELVISZONYRAGOK

HASZNÁLATA

A MAGYARBAN.

Dr KÚNOS IGNÁCZ és Dr MUNKÁCSI BERNÁTTÓL.

BUDAPEST, 1884.

A M. T. AKADEMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(AZ AKADEMIA ÉPÜLETÉBEN.)

Budapest. 1884. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A belviszonyragok használata a magyarban.

(Felolvasatott a M. T. Akadémia 1883. október 22-iki ülésén.)

Bevezetés.

A határozók tana egyike a magyar mondattan leghatározatlanabb fejezeteinek; nem vagyunk még teljesen tisztában sem fogalmával, sem körével, s legkevesebbé mondhatjuk véglegesen megállapítottnak rendszerezését. Mint mondattani fogalom, aránylag újabb keletű, úgyszólván csak a jelenkori módszeresebb grammatikai irány vívmánya; mert ha történik említés már a régi nyelvkönyvekben is »határozók«-ról, e név ott csak alaktani értelemben ismeretes és szokottabb »igehatározó« formájában a beszédrészek nemei között sorolódik fel. Ma már tudjuk, hogy a határozó — ha nem mondattani felfogásból indulunk is ki — valójában nem alaktani fogalom, hanem igazi helye szerint a nyelvtan azon részébe való, melyet közönségesen »jelentéstan« néven ismerünk; továbbá, hogy nem is különálló, a név- és ige szóval egyenlő rangú beszédrész. Az igehatározók általában megmerevült ragos, esetleg ragvesztett névszói alakok, melyek egyéb hasonlóktól csupán azon jelentéstan processusnál fogva különböznek, hogy bennük vagy az alapszó avúlt el, vagy a rag olyan, melynek általános alkalmazását a nyelv szokás elejtette. Alaktani szempontból tehát pl. *helyett* és *vaktában* semmiben sem különböznek a *helyben* és *vakon* alakoktól, egyformán viszonyított névszók, melyeket különnevezett beszédrészeknek tekinteni nem lehet. Azon nyelvi tényeket, melyeket mi »mondathatározó« néven foglalkozunk össze, régebben — kezdve a Corpus Grammaticorum szerzőin, végezve Szvorényi nyelvkönyvein — a mondattannak szövege (rectio) című részében tárgyalták, hol minden különösebb

rendszer nélkül egyenként vették az egyes ragokat s használatukat illetőleg egy-két főbb szócsoporthoz említették fel, melyeknek ama ragok vonzottaiként szerepelnek. A határozók felfogásának ez a módja az egykorú latin grammatikákból való, melyeket a modern nyelvek ismertetései utánóztak, holott az egyáltalában nemcsak a magyarra, hanem a mintául szolgáló latinra nézve is helytelen; mert hogy valamely ige mellett ilyen vagy amolyan rag szokott közönségesen előfordulni, nem az igének természetében, hanem azon felfogásban gyökeredzik, melylyel a különböző viszonyításokat képzeljük. Kétségtelen bizonyítéka ennek az, hogy eltérő felfogások esetében, lényegileg egyazon jelentésű gondolatot különböző módon fejezhetünk ki, vagyis hogy pl. ugyanazon ige mellett gyakran a legváltozatosabb ragszerkesztés lehetséges. Mondhatjuk pl. borsót dobok a falra, borsóval dobálom a falat, borsót dobok a falhoz, alig észrevehető jelentés eltéréssel. A latinban is pl. mondhatjuk ,amor erga patrem', ,amor patris', ,odium in tyrannum'; ,dignus amicitia' és ,dignus amicitiae' stb. Ha régebben ezen kifejezés járta ,mendtől jobb' s vele szemben ma ,mindnél jobb', nem gondolhatjuk, hogy a fokképzőnek előbb ablativus volt a »vonzata«, most pedig éppen ellenkező locativus-féle jellemű rag, hanem csupán azt, hogy a hasonlításban kifejezett viszonyítást régebben a hasonlítás objectumából kiindulva fogták fel, most pedig mint a hasonlítás subjectuma és objectuma egymás mellé helyezését. — Az első, ki más alapon kísérli meg a magyar mondathatározók értelmezését és rendszerezését, az érdemes Gyurits Antal volt. »Mondattan«-ában (Pest, 1861. 2. kiadás) külön foglalja a mondat részei között a határozókat, sőt megállapítani igyekszik különböző nemeit is: 1) helyhatározó, 2) időhatározó, 3) módhatározó, 4) okhatározó, 5) többrendbeli határozók című csoportokat véván fel. Riedlnek három évvel utóbb megjelent »Magyar nyelvtan«-a a régi nyomokon halad ugyan, a mennyiben az egyes ragok használatait lexicalis módon tárgyalja — mindig csak a legprimitívebb jelentését magyarázván az egyes ragoknak, az átvitt értelmű használatot pedig jó számú példával igazolván —; azonban függelékül ,ígehatározó bővítések' czímen az újabb felfogás szerint is áttekintést nyújt és Gyuritstól eltérőleg szín-

tén megkísért egy határozóosztályozást: 1) *tér*-, 2) *idő*-, 3) *mód*-, 4) *ok*-, *cél*- és *eszközhatározókat* különböztetvén meg. Legtöze, tesebb méltatója a határozók mondattani jelentőségének eddig-ele Brassai, ki »A magyar mondatról« szóló értekezésében, mint sok egyéb tekintetben, úgy erre nézve is több eredeti és igen számbavehető eszmét hirdet. Ő kiindulva abból a gondolatból, hogy »az állítmány a mondat lelke« s minden egyéb mondatrész csak ennek meghatározására való, kiszélesíti a »határozó« fogalom körét, s beléje foglal minden mondatrészt, mely az állítmány értelmét kifejti, magyarázza, fokozza, minősíti, meghatározza, szélesíti, korlátolja, hozzá tartozó körülményeket jelent, miből kifolyólag azon eredményre jut, hogy voltaképen csak két neve van a mondatrészeknek: 1) *állítmány*, 2) *határozó*. S ezen felfogás, véleményünk szerint, nem jár oly messze az igazságtól, mint némelyek képzelnék; mert ha nem is érthetünk vele abban egyet, hogy az alanynak az állítmányhoz való határozmányi viszonya olyan minőségű, mint a határozóké, vagyis hogy alany és határozó egy csoportba foglalhatók: az csaknem kétségtelennek látszik előttünk, hogy alapjában három önálló mondatrésznél — melyek volnának: *állítmány*, *alany*, *határozó* — nincs is több. Simonyi ugyan »Rendszeres magyar nyelvtaná«-ban az önálló mondatrészeknek hat nemét különbözteti meg, nevezetesen a három jelzetten kívül még a *tárgyat*, *állítmánykiegészítő alanyesetet* és a *jelzőt*; amde még csak bizonyításra sem szorúl már, hogy a tárgy voltaképen csak egy neve az irányhatározónak, mely épen oly viszonyát fejezi ki a névszónak az állítmányban kifejezett cselekvéshez, mint akár a vég- vagy célhatározó. Világos dolog, hogy e példákban: »ütök valamit« és »ütök valamibe«, »eszem a kenyeret« és »eszem a kenyérben« a különbség nem oly lényeges, hogy az állítmány határozmányait különféle mondatrészeknek kelljen tekintenünk. Elismeri e tényt maga Simonyi is, midőn egy nyelvőri cikkében (»A határozókról« XI: 212. l.) készséggel bevallja, hogy a tárgyat, mint külön mondatrészt »inkább a hagyománynak, mintsem a meggyőződésnek hódolva« tartotta meg nyelvkönyvében. De miért képezzen külön mondatrészt az állítmány kiegészítő alanyeset is? Ha pl. azt mondom, »Mátyás igazságos«, fog-e valaki kételkedni, hogy e mondatban

igazságos az állítmány, s ha nem, hogyan mondhatjuk, hogy e mondatban, „M. igazságos volt” már egyszerre nem „igazságos” az állítmány; az-e a lényeges állítás az alanyról e mondatban, hogy „volt”, vagy az-e, hogy „igazságos volt”. Az ilyen állítmányt, ellentétben az egyébfélékkel, *összetett állítmány*-nak nevezőnk, s annál kevesebbé tartjuk az állítmánytól különváló mondatrésznek, minthogy a logikai ítélet állítmányát csak a két tag együtt, t. i. a grammatikai állítmány s a vele szoros összefüggésben álló, kiegészítő alanyeset fejezik ki nyelvelileg. Számbaveendő, hogy az állítmánykiegészítő alanyeset összesen csak e három ige mellett fordulhat elő: *van*, *lesz* és *marad*, mi nyilván arra mutat, hogy ilyenkor a grammatikai állítmánynak nem az a szerepe, mint egyébkor (hogy t. i. azt fejezze ki, mit az alanyról mondunk), hanem hogy a névszói állítmányt igésítse, azaz az állítmányban kifejezett névszói értelem időbeli momentumát kiemelje. Tekintetbe jöhet itt egymásik körülmény is, melyre az összehasonlító nyelvészet utal, hogy t. i. midőn az állítmány egyszerű igeszó is, igen sokszor az eredetileg csak olyan összetett állítmány volt, milyenre fentebb hoztunk példát, vagyis hogy midőn pl. azt mondjuk „te láttál”, etymologice ezt fejezzük ki: „te látó valál”, vagy pl. midőn a török azt mondja *seversin* szeretsz, voltaképen azt fejezi ki „te (sen) szerető (sever)” t. i. „vagy”. A mi végül a jelzöt illeti, ha jól meggondoljuk, ez nem is mondattani, hanem jelentéstani fogalom és pedig a szóösszetétel jelenségéhez tartozó; valódi összetétel és jelzős szó közt csak annyi a különbség, hogy amott a jelző szó egy hangsúly alá került már a jelzettel, míg itt még nem. Különvalók a birtokviszonyt kifejező jelzők, melyek igen alkalmasan besorozhatók a határozók osztályába; „apám órája” és „apámnak órája” azonos jelentésűek, az utóbbi pedig kétségtelenül határozó. A mondatrészeknek ezen felfogás szerint való hármass csoportosulása — t. i. *állítmány*, *alany*, *határozó* mondattagokban — analog egyszersmind a beszédrészeknek hármass osztályával; az állítmány az igeszó osztálynak felelne meg, az alany a névszók osztályának, a határozó a viszonzókénak.

Látni való ezekből, hogy magának a mondathatározó fogalmának és körének kérdése sem tekinthető megoldottnak; annál kevesebbé ütközhetünk meg ezek után azon, hogy a hatá-

rozóknak eddig ismeretes felosztásai is több-kevesebbé fogytékosak. A határozó eszméjének első meghonosítója, mint említettük, 5 kategóriát állít fel, a *hely-, idő-, mód-, ok- s többrendbeli* határozókét. Nem kell sok értelmezés hozzá, hogy e felosztás nem rendszeres, nem logikai, s hogy különösen az utolsó kategória oly korlátlan terjedelmű, hogy belefér mindenféle határozói csoport, sőt az előtte álló négy is. Nem tökéletesebb Riedl osztályozása sem, mely az előbbiével épen ellenkező hibában szenved, t. i. igen szűk, nem kimerítő, a mennyiben több csoportját a határozóknak, különösen az állapot-, eredet- és véghatározókét nem foglalja keretébe. Kérdésünk szempontjából Brassait sem illetheti meg a „qui bene distinguit, bene docet” dicsérete; mert ő általában mindenféle osztályozástól idegenkedik, s ha neki adja is magát itt-ott, ironikus megjegyzéssel teszi, „a rendszerezők kedvére”; noha épen az ő széles körre mért határozója nagyon is kívánatossá teszi a könnyű áttekintést eszközölő osztályozást. A határozóknak alapos rendszerezésével, valamint általában módszeres feldolgozásával először Simonyi nyelvtanaiban találkozunk, hol — az újabb, külföldi rendszeres grammatikák mintája szerint — a felosztás alapjául azon momentum szolgál, mely a határozók sokféleségét, a ragok különböző használatát alapján létrehozta, t. i. az *átvitel*, illetőleg a képes használat (*imaginatio*). Ennek különböző fokai szerint a határozók négy főbb osztályba csoportosulnak, melyeknek elseje a még semmi átvitelt nem mutató, concret értelmű *helyhatározók* osztálya, másodika az átvitelt első fokát feltüntető *állapothatározóké* s így folytatólag 3. a *módhatározók*, 4. az *időhatározók* osztálya. Mindegyik osztályban aztán a hol?, hova?, honnan? kérdéseknek megfelelőleg ismét három alosztály fordul elő, melyek együtt a következő schémát alkotják:

1. Helyhatározók. 2. Állapothatározók.

hol?	a) helyben levést,	a) szorosabb értelemben vett állapothatározó,
honnan?	b) helyből kiindulást,	b) eredethatározó,
hová?	c) helybe jutást jelentők.	c) véghatározó.

3. Mó d h a t á r o z ó k.	4. I d ő h a t á r o z ó k.
a) szorosabb értelemben vett módhatározó, b) okhatározó, c) célhatározó.	a) mikor? { kérdésekre { megfelelő b) mikortól? { határozók. c) mikorra?

Kétségtelen érdeme a felosztásnak a helyes osztályozási alap, melyről azt hisszük, hogy rája való tekintet nélkül, többé határozók módszeres csoportosítása nem lehetséges. Különben vannak ezen felosztásnak is fogyatékosai, nevezetesen 1) hogy az időhatározókat — noha a felosztás tekintettel van az átvitel fokára — az utolsó osztályba foglalja: holott az idő közvetlenebb átvitele a térnek, mint akár az állapot, akár a mód; ez a »spatium unius dimensionis«, mint Brassai mondja, ki az átvitel fokát illetőleg, szintén hasonló értelemben nyilatkozik; 2) állapot- és módhatározók, viszonyítva a hely- és időhatározókhoz nem alkotnak két teljesen különálló, emezekkel egyenként egyenlő fokú osztályt; egyyüvé foglalhatók, mint átvitt értelmű határozók a konkrét helyhatározók és mindenestre konkrétabb (t. i. a mód- és állapothatározókhoz viszonyítva) időhatározók ellenében. Az alsóbb kategóriákban is szorosabb egymás közt a kapocs, mint pl. a helyhatározók irányában; eredet és ok, vég és cél, állapot és mód jóformán csak egymás alá s nem egymás mellé rendelt fogalmak. Kitűnik belső, szorosabb összefüggésük Simonyi egyes meghatározásából is, ki pl. az okhatározóknál ezt mondja: »az ok mindig olyasmi, a miből a cselekvés ered; azért az okot sokszor eredet határozó kifejezéssel mondjuk meg« (169. l.); vagy hasonlóképen: »ha a cselekvés oka valami lelki állapotban áll, sokszor egyenes -ben ragos állapothatározóval fejezzük ki« (u. o.), vagy ismét: »minthogy a célhatározó mindig valami véget jelent, melyre a cselekvés irányul, sokszor vég határozói kifejezésekkel jelöljük meg« (170. l.). Úgy látszik, ezeket tartották szem előtt Bartal és Malmosi is, kik »Latin Mondattan«-ukban, átvévén a fentebbi határozóosztályozást, az időhatározók osztályát második helyre tették, s az állapot- és módhatározók osztályait körülmény határozók néven egybefoglalták; 3) az eszközhatározók nem sorolhatók a módhatározók rovatába (ezt szorosabb értelmében véve); mert

olyasmit jelöl, mi által valami történik, melynek segítségével valami létrejön; s így az eszköz egyik neme a létrehozó oknak, minél fogva valódi helye a honnan kérdésre megfelelő határozó-csoportok közt van. De meg ezeken kívül, minthogy tudományos szempontból a hagyománynak engedményeket tenni nem lehet, a határozók sorában kijelölendő helye a tárgynak, sőt nézetünk szerint a birtokviszonynak is. Egy másik megoldandó feladata a határozók tanának az átviteles használatok osztályainak lehetőleg részletes megállapítása; mert kétségtelen, hogy az eddig ismeretes kategoriák: ok, czél, eredet, állapot stb. csak a kiválóbb csoportok, melyek mellett még sok más ide tartozó faja van az átvitelnek. A ki csak tüzetesebben foglalkozott a határozókkal, élénken érezhette, hogy mennyire nem kimerítők az átviteles határozók osztályai; többször tapasztalhatta, hogy az egyes ragoknak olyan alkalmazásai is előfordulnak, melyek az eddig megkülönböztetett rovatokba csak erőszakos magyarázattal, vagy éppen nem illenek be. Szívesen elismerjük, hogy minden előmunkálat nélkül, csak amúgy előzetes okoskodással, az ilyen részletes kategoriákat megállapítani lehetetlen; de éppen ez sarkalhat bennünket arra, hogy a határozók tanának kifejtésében újból, legelőször kezdjük a munkát, azaz mindenelőtt az egyes ragok használatait külön-külön lehető legnagyobb részletezéssel mutassuk ki. Csak az ezen úton nyert eredmények összegezésével nyerhetünk teljes képet a határozók nemeiről s egyáltalában minden e téren felmerülő kérdésre csak ilyen eljárás deríthet kellő világosságot.

Ilyen feladatot kíván megoldani ez a dolgozat is a *-ben-*, *-be*, *-ből* ragokra nézve. Igyekeztünk benne első sorban lehetőleg bő anyagot összegyűjteni, hogy a nevezett szócskák összes használata kitűnjék; e szempontból tekintettel voltunk a nyelvtörténetre, a mennyiben példáinkat nemcsak újabbkori magyaros íróink műveiből vettük,¹⁾ hanem nagy számban a régebb írókból

¹⁾ A gyakrabban idézett újabb írók rövidítési jegyei: A r.: Arany János munkái. Családi könyvtár. B e r.: Berzsenyi összes versei. D o r.: Csokonai: Dorottya. Toldi kiadás. E r d.: Erdélyi: Népdalok és mondák. F a l.: Faludi minden munkái. Toldi k. J á n.: János vitéz. M i k.: Mikes: Törökországi levelek. Abafi kiadás. M u r.: Murányi Vénus. Toldi kiadás. P e t.: Petőfi, képes kiadás. T o m.: Tompa ö. költeményei. 1872.

s nyelvemlékekből is, felhasználván még mindezekhez több népnyelvi gyűjteményt. De bármennyire törekedtünk is a teljességre, korántsem mernők állítani, hogy figyelmünket a *-ben-, be-, -ből* ragoknak egyik-másik használata ne kerülte volna ki. S ez nem is lehet feltűnő, ha meggondoljuk, mily óriási változatossággal, mondhatni tündérszerűen alakulnak át értelmükben e látszólag jelentéktelen, de a gondolat kifejezésben mégis oly fontos szerepű nyelvelemek. Ennél nagyobb hibájául lehetne munkánknak felróni, hogy különösen a részletekben nem igyekszik magyarázni, azaz nem fejt ki mi módon keletkezett valamely átvitel, minő képzettársítás útján alakultak a különböző képes kifejezések. Jól tudjuk mi is, hogy mint minden egyéb kérdésben, úgy ebben is, a nyelvtudománynak valódi végcélja az emberi szellem azon működését megismertetni, mely a nyelvbeli kifejezésben nyilvánul; de azt hisszük, kettő lehet a feladatot osztani, azaz külön vizsgálni előbb a tény magában véve s csak azután kutatni: minő szellemi rugókból gyökeredzik. Előttünk állott például az összehasonlító nyelvészet eljárása, mely szerint szintén külön munkakörbe valók a tények egyszerű megállapítása s az azokból vonható pszichológiai s egyéb következtetések. Számbaveendő itt az is, hogy efféle kérdések szempontjából a magyar nyelvnek nincsen pozitív története; mert mondattani kifejelettség dolgában legrövidebb emlékeink nyelve is csak csekélyben különbözik a maiétól, úgy hogy nincs módunk belátni: miképen keletkezett valamely ragnak használata; nem tudhatjuk pl. *positive*, hogyan származott az *eszem a kenyérben*-féle szólás, mely már a bécsi codexben gyakori. Ilyen körülmények között ha minden áron magyarázni akarunk, nem marad egyéb hátra, mint egyszerűen minden biztos adat nélkül azt mondani el, hogy hogyan képzeltük mi valamely átvitel keletkezését, már pedig ez mindig subjectív dolog marad s ennél fogva kétes értékű. Ezek helyett — szintén az összehasonlító nyelvészet módszerét követve — inkább arra terjesztettük ki figyelmünket, hogy az egyes részleteknél más, különösen a rokon s a magyarral újabb

V a d r.: Vadrózsák. V ö r.: Vörösmarty munkái. C s a l. k. Z a l.: Zalán futása. Z r.: Zrínyi: Szigeti veszedelem. Toldi kiadás. A régiebb írókból vett idézetekben a Nyelvtörténeti Szótár rövidítéseit alkalmaztuk.

időben érintkezésbe jött nyelvek analog eseteit felemlítsük, több világosságot remélvén ezen az úton, mint egyszerű ötletek útján, elérhetni.

A mi követett felosztásunkat illeti, ebben nagyjában a Simonyi-féle határozó-rendszerhez, illetőleg ennek tökéletesebb Bartal-Malmosi-féle változatához alkalmazkodtunk. Változtatást csak annyiban tettünk, hogy a ,körülmenyhatározó' nevezet helyett az alkalmasabb ,átviteles használat' kifejezéssel élünk és ezen osztály ellenében a *-ben*, *-be* és *-ből* ragok hely- és időhatározói szereplését ,valódi értelemben való használat' czímen egybefoglaljuk. Tehettük pedig ezt azért, mivel hely- és időhatározó közt az átvitel foka csekély; csak annyiban áll, hogy a nyugvó terjedtség (test felület) fogalma átruházódik a haladó terjedtség (idő) fogalmára. E két kategória ép olyan szorosan egybefügg, mint az állapot- és mód, vég- és célhatározók kategóriája és kétségtelen, hogy az utóbb nevezettek ellenében bizonyos együttes különállást foglal el. Elvégre, ha szorosan vesszük, bizonyos fokú átvitel már magában a helyhatározói használatban is van, azon esetben t. i., midőn pl. a *-ben* a felületen való lételt jelenti; mert a *-ben* — mint etymológiájából kitűnik — primitív érteleme szerint csak körülzárt térben való bensőséget fejez ki. Ezt vévén számba, azt hisszük, nem nagy vétség, hogy az időhatározókban mutatkozó, aránylag kis fokú átvitelt tekintet nélkül hagyjuk; hiszen néha a matematika is a nagyobb distantíák viszonyában szándékosan elhanyagolja a kisebb distantíát. Egy másik változtatásunk, hogy az állapot-, eredet- és véghatározó műszóknak szélesebb értelemet tulajdonítunk, t. i. ezen nevezeteket arra használjuk fel, hogy velük az átviteles használatoknak a hol, hova, honnan kérdések szerinti csoportjait egybefoglaljuk; így nevezzük közös ,eredethatározói használat' kifejezéssel a *ben*-nek rész-, eszköz- és okhatározói szerepét, továbbá midőn a *-ből* specialiter állapotból való eredést jelent; hasonlóképen ,véghatározói használat' kategoriai egyesítő neve a tárgyat, czélt, állapotba való irányulást és módba való irányulást kifejező határozói rovatoknak. Combinálva ezen értelmi osztályozást a lexicalis felosztással, a *-ben*, *-be*, *-ből* ragok használatának következő több csoportjait nyerjük:

I.

Valódi értelemben vett használat.

A

Helyhatározói használat.

1. helyben levést jelentő *-ben*,
2. helybe irányulást jelentő *-be*,
3. helyből eredést jelentő *-ből*.

B.

Időhatározói használat.

1. időben levést jelentő *-ben*,
2. időbe irányulást jelentő *-be*,
3. időből eredést jelentő *-ből*.

II.

Átviteles használat.

A. *-ben* használata

1. mint állapothatározó:

- a) állapotban levést jelentő *-ben*,
- b) módhatározói *-ben*.

2. mint eredethatározó:

- a) *-ben* mint részhatározó,
- b) *-ben* mint eszközhatározó,
- c) *-ben* mint okhatározó.

3. mint véghatározó:

- ben* mint tárgyhatározó.

B. *-be* használata

1. mint véghatározó:

- a) *-be* mint állapotba való irányulás jelölője,
- b) *-be* mint módhatározó,
- c) *-be* mint célhatározó,
- d) *-be* mint tárgyhatározó.

2. mint eredethatározó:

- a) *-be* mint részhatározó,
- b) *-be* mint okhatározó.

C. *-ből* használata

1. mint eredethatározó:

- a) állapothól való eredést jelentő *-ből*,
- b) *-ből* mint részhatározó,
- c) *-ből* mint eszközhatározó,
- d) *-ből* mint okhatározó.

2. mint állapot (mód)-határozó.

A -ben, -be és -ből ragok etymológiája.

A belsőségi viszonyt jelentő magyar helyragok az úgynevezett másodfokú, azaz nem valódi ragok sorába tartoznak, a meny-nyiben eredetibb főnévi összetételekből keletkeztek, melyekben az utótag lassanként névutó elemmé vált s végül teljesen elvesztette önállóságát. A valódi, már az ugor ősnyelvben is kimutatható helyragoktól — melyek a magyarban rendszerint csak a névutókon és adverbialis szókön maradtak meg — annyiban különböznek, hogy míg azok a helyviszonyt egész általánosságban jelölik meg, ezekben a helyviszonynak még egy szorosabb mozzanata is ki van emelve. Hasonlítanak e tekintetben az indogermán nyelvek praeposícióihoz, melyek a mellettük álló casusokban kifejezett helyviszonyt szorosítják, úgy hogy midőn pl. *mensa* asztalon, -tól, -ban, -val, -ról, -ból stb. jelentésű lehet, *in mensa* csupán: asztalban. A szorosabb mozzanat, melylyel a -ben, -be, -ből a valódi -n, -tt (házon, alatt), -ól, -öl (alól, felől), -á, -é (alá, felé) helyragoktól különbözik, természetesen a belsőség, ép úgy mint a -ra,ról-ban a külsőség, különösbbe a felsőség, a -tól, -tében (pl. *végére*) a mellettség a kiemelkedő momentum. Milyen kifejezés lehetett alkalmas egy ilyen helyviszony feltüntetésére, mutatják több más helyet jelentő névutók, melyekben azt tapasztaljuk, hogy bennük egy az emberi testrészekről vett képlet alkalmazódik e célra. Így származott *mellett* ebből *mell*; *felett* ebből *fej*; *lent*, *le* a *láb* alapszavából s mint Budenz állítja, a *nek* is egy eredetileg »orr«-t jelentő szóból. A belsőség kifejezésére igen megfelelő az emberi belsőt, a *bél*-t jelentő szó. Így találjuk ezt más nyelvekben is; a törökségben *ič* annyit jelent, mint »emberi belső« első rendben (v. ö. pl. e képzését *üek* die Gedärme, Eingeweide, Wurst); de átvitelesen használatos a tárgy belsejének jelölésére is, így az altáji tatárban e közmondás *„ton içindü ür jürür an kem piler?“* annyit tesz voltaképen »a ruha belsejében férfi él, ki ismeri őt« azaz a *ruhában*. A csuvas még tovább ment, s ép úgy, mint a magyarban történt, valóságos ragokká változtatta az eredetileg hirtokos összetételt alkotó kifejezést, s származott pl. a köztörök *teñiz içinde* (tenger bel-

sejében, tengerben) kifejezésből *tinisšinže*, a *teñiz ičindän* (tenger belsejéből, tengerből) -ből *tinisšinžen*, a *teñiz ičine* (tenger belsejébe, tengerbe) -ből *tinisšine*. Hasonlóképen közönséges a héberben az efféle kitétel *békereb hāūrez*, azaz ómagyarúl szólva, a föld jonhában' e helyett *bāūrez* az 'országban', vagy *mikereb ammeḥā*, népéből', azaz: 'népének kebléből'. A *lél* 'szív' szó is előfordúl ilyen használatban: *bélél jām* a tengerben, a tenger közepén. A magyar *bél*lel azonos votják *pol* használatatik, mint *poli* a *-be*, mint *polis* a *-ből* jelölésére, pl. *šajtanjos pīrzi paršjos poli* az ördögök a disznókba bujtak (Wiedemann). Nyilvánvaló, hogy a magyar *-ben*, *-be*, *-ből* is a *bél* szóból származtak; de még inkább meggyőződünk erről, ha a régi alakokat vesszük tekintetbe. A Halotti Beszédben még ezeket olvassuk: *timnūczebelewl*, *uruszágbele*, *nyugulmábeli*, *világbele* s a későbbi irodalomban is: *Asisabelewl* Ehr. C. 24., *völgybelewl*, *szigetbelewl*, *Párisbalol* Ehr. C., *terembelöl* RMK. I. 179. (több példa lejjebb a tárgyalásban); szintígy látjuk a *-be*-nek teljesebb alakját ezen igekötős használatokban: *belmenvén* Érdy C. 182., *belmegyen* Fest. C. 13., *belmene* Jordánszky C., *belrekesztvén* Ehr. C. 33., *beltelék* Érdy C. 168. stb., melyek azt tanúsítják, hogy a *-ből* és *-be* eredetibb alakjai *-belöl*, *-belé*, vagyis hogy azonosak a mai *belülem*, *belém* alapszavával. A *-ben*-nél, mely még a Halotti Beszédben nem illeszkedik (*paradizumben*, *jovben*, *milosztben*) nem mutathatjuk ugyan ki a megfelelő teljesebb *belen*, *beln* alakot; de számbaveendő, hogy a *bennem*, *bennetek* névutós alak hosszú mássalhangzós, és egyes nyelvmlékekben hosszú magánhangzós *-been*, *-baun* alak is előfordúl (I. Ny. IX. 309.); továbbá, hogy régibb íróink a *-ben* ragot *-benn*-nek is írják, melyek mind a régibb **beln* alak felvételét teszik szükségessé.

A *-ben*, *-be*, *-ből* ragok keletkezése tehát a következő: A *bél* szó átvitt 'belső' értelemmel hozzájárúlt valamely főnévhez s azzal összetételt alkotott, így keletkeztek pl. *házbél*, *kézbél*, melyeknek nyoma fenmaradt még a *béli* képzésben, mint *házbéli*, *kézbéli*. Ezen összetétel aztán felvette az egyszerű locativus ragokat s lett *házbelen*, *kézbelen*; *házbelöl*, *kézbőlöl*; *házbelé*, *kézbélé*; majd ez összetétel utórésze lassanként névutóvá vált és az elől eső hangsúly következtében könnyen aláheshetvén a kopás-

nak és szótag-összevonásnak, lett *belen*-ből *beln*, *bēn* (bén), *ben*, másrésztől *benn*; *belől*-ből *ből* (*-bēl*, *-bél*: kevétség*bel*, beszéd*el*-*bel*, feldé*bel* RMK. I. 232.) s *belé*-ből *bele*, *bel*, *bé*, *be*.

Itt nyílik alkalmunk megjegyzést tenni Brassai munkájának azon curiosumára (melyet egyébiránt előtte Gyergyai is állított), hogy t. i. a *-ban* és *ba* közt állított különbség semmi sem egyéb, mint a nyelvtanárok költeménye'. E tételét Brassai arra alapítja, hogy a mai népnyelv általában csak a *-ba* alakot használja, s hogy régiebb emlékeinkben is, a hol e ragoknak ilyen alakja fordul elő, gyakran egymással felcserélődnek. De nem vette tekintetbe a HB.-et, hol a két ragnak egészen különböző alakja van, t. i. *-bele* és *-ben*, melyeknek felcserélése — bár többször lett volna rá alkalom — itt nem fordul elő. Arra nézve, hogy *bennem* és *belém* megkülönböztetve élnek a nyelvben, azt jegyzi meg, hogy ha a nyelvalkotó szellemnek tetszett némely fordulatokban kifejezni a beható és marasztaló viszony közt a különbséget, nem következik, hogy más szólamokban is meg kelljen lennie'; de itt nem vette számba, hogy a *-ben* és *-be* a *bennem* és *belém* szókhöz viszonyítva nem más 'szólam vagy fordulat', hanem ugyanazon névutó, *-ben* a *bennnek* (*bennem*), *-be*, *-bel* a *belé*-nek kopott alakja, vagyis hogy *-ben* úgy viszonylik a *-be*-hez, mint a névutók közt *lenn* a *le*-hez, vagy *fenn* a dialektikus *fē*-, *fū*-höz, melyekről pedig Brassai sem fogja állítani, hogy a köztök lévő különbség 'nyelvtanárok költeménye'. A *-ben* és *-be* későbbi összezavarásának okára nézve v. ö. Simonyi 'Az analogia hatásáról a magyarban' művét (18. l.) Gyergyai nézetét, hogy a *bennem* ebből lett *be* + *n* rag, fölösleges czáfolgatnunk.

I. A belsőségi viszonyragok valódi értelmű használatai.

A. Helyhatározói használat.

Pott az indogermán praepositiókról írt híres munkájában ¹⁾ a viszonyszók jelentésének két általános alkotó elemét

¹⁾ Etymologische forschungen auf dem gebiete der Indogermanischen sprachen unter berücksichtigung ihrer hauptformen, von Aug.

fedezi fel, az egyiket maga is geometriainak nevezi (geometrische grundanschauung), a másikat — mivel benne a nyugalás és mozgás momentumai jönnek tekintetbe — mechanikai névvel illethetnők. Minden viszonyításnál ugyanis legalább két tagnak kell szerepelni ($a : b$), egyik a viszonyítás subjectuma (a), melyet egy másik tárgyhoz viszonyítunk, a másik a viszonyítás objectuma (b), melyhez a subjectum viszonyítva van; e mondatokban pl. „a gyermek a házban van, a levél lehull a fáról, a bogár a szekrény alá búvik”, gyermek, levél és bogár a viszonyítás subjectumai, ház, fa és szekrény az objectumok. E két tagnak viszonyítása történhetik: 1) azon szempontból, hogy mielő geometriai helyzetben van az objectum a subjectumhoz; e szerint pl. lehet a viszonyítás belső és külsőségi, ez utóbbi ismét: felett, alatt, mellett, mögött, körül, hegyett s még szorosabban: rajta, kívül stb.-féle viszonyítás. — Ezek alkotják mintegy a viszonyítás exponenseit

($x; a : b$), melyek a subjectumhoz csatlakozva az objectumot, az objectumhoz csatlakozva a subjectumot adják (azaz $b x = a$ és $\frac{a}{x} = b$), vagyis a fentebbi példával: ami a házban benn van = gyermek, a miben a gyermek van = ház. Ámde mivel a térben mindent csak haladónak, vagy nyugvónak képzelhetünk, a nyelvbeli viszonyítás kifejezi egyszersmind 2) a mechanikai állapotot is, még pedig α) vagy úgy, hogy a subjectum a megjelölt geometriai helyzetben benne marad, korlátain kívül nem hatol s így az objectumhoz képest relative nyugszik; vagy β) úgy, hogy a subjectum a megjelölt geometriai helyzet korlátait elhagyni, vagy abba belejutni igyekszik, illetőleg azt ténylegesen cselekszi. Ilyenkor az objectumhoz a subjectum többé nem nyugvó, hanem mozgó mechanikai viszonyban van. Ha azt mondjuk pl. „a gyermek a házban van”, vagy „a bogár a szekrény alatt mászik”, a geometriai helyzet a gyermek és ház, szekrény és bogár közt változatlan marad; a gyermek a házban ülhet, vagy járkálhat, de benne van s pl. belőle kijönni nem igyekszik. Másként van a dolog, ha azt mondjuk „a gyermek a házból kijön”, vagy „a bogár a szekrény

Friedr. Pott Dr. Erster teil: Praepositionen. Lemgo et Detmold, 1859.

alól kimászik'; ekkor a geometriai helyzet szintén ugyanaz, mint az előbbi esetben, csakhogy a mechanikai állapot más, a gyermek a belsőégi helyzetből kijutni igyekszik, vagy tényleg kijutott, más szóval a geometriai állás változni kezd, vagy megváltozott. Valamint a mechanikai mozgásnál két szempont jön kiválólag tekintetbe, az t. i., hogy honnan indul, hol van kezdőpontja a mozgásnak, továbbá hogy mily irányban halad, mi képezi végpontját: úgy a nyelvbeli kifejezésben is a geometriai helyzetváltozásnak vagy eredete, vagy iránya, czélja emelkedik ki. Amazokkal a *h o n n a n*?, ezekkel a *h o v a*? féle kérdés csoportokra (mikortól, miből, mily állapotból; meddig, mi végre, mily állapotba? stb.) felelünk meg, melyek a mechanikai viszonyítás keretén belül ellentétben állanak a *h o l*?-féle kérdés csoportokra (mikor, miben, mily módon, állapotban? stb.) megfelelő viszonyszókkal, a mennyiben t. i. ezek a geometriai helyzet változatlanságát jelölik. Az altaji nyelvekben a viszonyítás geometriai elemét a névutókon és a belőlük származott ragozon az alapszó jelöli, a mechanikait a hozzájuk járuló rag; tehát pl. az *alatt, alá, alól; felett, felé, felől;ról, ra, rajt* viszonyszókból *al, fel, raj* a subjectumnak az objectumhoz való helyzeti viszonyát, a *-tt, -á, -é, -ól, -ül* végzetek pedig mechanikai állapotát fejezik ki. Hasonlóan áll az ügy az indogermán nyelvekben is, hol pl. a latin *in domum, in domo*-féle szólásokban, az *in* a belsőséget, az accusativus és locativus a nyugvást és változást jelentik. A *-ben, -be* és *-ből* ragok is ezeknek megfelelőleg, a mi jelentésük geometriai elemét illeti, teljesen egyeznek, mindnyájan belsőégi viszonyt fejeznek; különbségük csupán a mechanikai viszonyításban van, *-ben* a változatlan, *-ből* és *-be* a változó belsőséget jelölik, még pedig úgy, hogy a *-ből*-lel viszonyított subjectumnál a kiinduló pontot, a *be*-vel valónál a végpontot vesszük különös tekintetbe.

1. Helyben levést jelentő *-ben*.

Eddigi fejtegetéseinkből is kitűnik, hogy a *-ben* legeredettebb értelme szerint egy teljesen körül zárt térben, vagy testben való belsőséget fejez ki, még pedig a nyugvás, vagy legalább relativ (a mennyiben a subjectum az objectum terén

belül esetleg mozoghat is) nyugvás momentumával. Ehhez képest az első, legcsekélyebb fokú átvitel az, ha a *-ben* nem teljesen, hanem csak három, vagy két felülettől elzárt térben való bensőséget jelez. Innen az átvitel az egy felületen való bensőség kifejezéséhez halad, vagyis midőn a subjectum az objectumnak többé nem felületeitől, hanem csak vonalaitól van körülvéve, tehát az objectumon *rajta* van (*-ben* = *-n*: házon). Maga az objectumbeli tér lehet vagy rajtunk kívül levő, vagy saját éünk, azaz *testünk-lelkünk*, esetleg ennek részei. Alkalmazott csoportosításunk ezen szempontokat követi.

a) A *-ben* teljesen körülzárt térben való bensőséget jelent. Példák: *padon* és *pad alatt*, *házban*, *óiban*, *szímben*. Ar. I: 217; *vér foly az utcán*, *foly vér a házban*. Ar. (v. ö. e példákban a körülzárt tér és felület belsőviszonyításait: *padon*, *uccsán*; *ellenben*: *házban*, *óiban*) | lefe-
küdt az *istállóba*, az *ágyra*. Ny. III: 32.; hol a boldogság mos-
tanában? *barátságos meleg szobában*. Pet. | az egerek lakoz-
nak *zoros lyakbaan*. Sán. C. 5. || Még szorosabban fejeződik ki a belső helyviszony, midőn a *-ben* mellett még a rag határo-
zó alakja is előfordul: a *házban* balast *benne* hagyatok. Lev. 93.; *benn* a csikós a *csárdában*. Pet. | megégett a deszka *bódé*, *benne* égett Iczik zsidó. Népk. gy. I: 221. Ide sorozhatók az effélék is: a sárkány egy nagy *tenger középibe* vôt. Ny. IV: 423.; *tengerkéj veszen körül*, *közepében* *lelkem fürdik*. Pet. 321.

A mindenfelől körülvevő tér jellemével bir az anyag is, melyben valami foglaltatik. A különbség, melylyel az előbb tárgyalt viszonyítási objectumtól eltér, csupán annyi, hogy míg amottan a subjectumot határoló felületek egységesek, vagy legalább ilyeneknek vannak képzelve: itt a körülvevő felületek számtalan, különállónak felfogott részekből alakultak. Ezt azonban a nyelv annyira nem veszi számba, hogy ama részek jelzésére a többes számot sem alkalmazza s a viszonyítás szempontjából épen nem ismer különbséget a kétnemű körülfogó tér között. A helyett tehát, hogy pl. szabatosan ezt mondaná: a körte a széna (szénaszálak) *között* van, azt mondja: *szénában* van, ép úgy mint pl. *szekrényben* van. Ide tartozó példák: mint két darab vaczka a *sűrű levélben*, a mely *alatt*

fonnyadt egész ősszel s télben. Dor. 1. k.; ő addig subáján a fűben heverész. Ján. V.; fekést szénába választa. RMK. I: 180.; mindennap tejbe mosdanám Erd. II: 19; még hajamba nem volt fésű. Ar. I: 401. fekete földben terem a jó búza (s nem földön) Erd. I: 147. Ezen alapon magyarázható a ,tejbe kása'-féle kifejezés is.

b) A *-ben* nem teljesen körülzárt térben való bensőséget jelent. Példák: s mint a lefüstölt raj, az új kasban belől. Dor. 3. k.; ül a király trónusában, aranypálcza a kezében. Gy.; ül vala jaz császár egy dívánba. Ny. X: 42.; récze hus van a lábosba. Ny. VIII: 336.; s mutatja tűzőn, serpenyőben. Ar. I: 365; az én lovam a kapuba enyelög. Ny. VIII: 244.; a kis ajtóba egy borzafa van. Ny. III. 32.; rozmarin bokor van gyászos ablakában. Ar. II. 47.; ug monda danit az zotar kőbe. Tih. C. 3.; tám bokréta van a kalapodba. Ny. IV: 469. Efféle példák igen gyakran *-n* raggal is felcserélődnek: vén gulyás ül a karszéken. Ar. I: 374. im a tányérodon méreg s veszély vagyon. Dor. 2. k.

Ugyanilyen szólások: uram a városba piros csidma vönni, apám az erdőbe somfa vesszőt vágni, anyám a malomba fejér liszt őrteni. Vadr. 15.; abba a faluba minden ember bolond vót. Ny. III: 34. | kinu vót az erdőbe fát vágni. Ny. IV: 138.; erdőben, mezőben dús asztal terüle. Ar. I: 325.; szedek a kertünkben neked szép virágot. Ar. III: 300.; paradisumben uolov gimilciktul munda neki elnie. HB.; az vácsi várast az mieink megvették és az benne való törököt levágták. Thurz. lev. a. 169. || fénesség hugyakban finlvén, tartanak bizon utakat. RMK. I: 177. | ott lebeg előtte vízben, égben, napban. Tol. sz. 13.; mi sors vár rád a csillagokban. Ar. I: 363. | és magasan forgott véres lobogója az égben. Zal. Város, kert stb. alapjában szintén körülzárt tereknek tekinthetők; ilyeneknek fogja fel a nyelvszellem az égi testeket is, melyek fénykörrel vannak bekerítve (mint pl. a kert kerítéssel).

Magukhoz a városok és helységek neveihez az egyébként alkalmazott *-n*, *-tt* (*-t*), *-ra*, *-ról* ragok mellett a *-ben*, *-be*, *-ből* is hozzá szokott járulni. Brassai ama megjegyzése, hogy az euphonia nagy szerepű a ragok megválasztásában, helyes megfigyelésen alapul s Cz. F. is észrevette már, hogy az *-m*, *-n*,

-ny végű helységnevek rendszeren a *-ben* ragot használják, pl. Debreczenben, Komáromban, Veszprémben, Sopronyban, Pozsonyban, Surányban, Berényben, Ladányban, Adonyban, Berlinben, Londonban. E tünemény oka tisztán hangtani, a megnyiben az említett mássalhangzók után könnyebb a *b* hangot kiejteni, mint a kellemetlenül hangzó *enen-* v. *onon-t*. Ugyanilyen okból veszik fel a *d, t* végű nevek az *n* ragot, p. Váradon, Szegeden, Pesten stb.; a többi ragok meg valószínűleg a nyugvást jelentőhöz alkalmazkodtak; v. ö. Váradon, *-ra, -ról* és Pozsonyban, *-ba*, és *-ból*. Valószínű Brassainak azon nézete is, hogy a helynevek tisztán vagy nem tisztán kivethető értelme szintén közreműködött a helyragok megválasztásához. Arany-nak e sorához: „Izabella királyné Budában” Greguss is ezt a magyarázatot fűzi: „Budában, azaz Buda várában. Budán azt a városrészt jelentené, mely váron kívül van.” (Greguss: Ar. J. balladái 44. l.), ő szerinte is tehát a *-ban* rag használatára a körülzárt térre, a „vár”-ra való gondolat adott alkalmat. Ugyanígy kifejezése Ar.nak: aztán széttekintve Pesten és Budában. II: 91.; v. ö. még: mert Szolnokban (t. i. a börtönben) kurtavason van már. Népkgy. I; 62.; Szigetvárbán egy két híres dáma. Ny. III. 93.; nem Bátorban lakik, hanem Futakon. Erd. I: 31.

c) Az utóbbi csoportban felhozott példák megvilágosítják, hogy mikép történt a *-ben* használatánál az átmenet a tiszta felület, vagyis a körül nem zárt tér közében való levés jelölésére. Ma is mondjuk pl. udvarban és udvaron, Magyarországbán és országon, hegyközben és közön; de a régi nyelvben a *-ban* használata ilyen esetekben egészen általános, így: mikor által menendez a kietlenben, föld meg indolt. Apor C. 15.; budosnak kyetlenben, es tauol ualo helyekben. Ehr. C. 114. | menden földceben es nepecben. Bécsi C. 66.; mykoron Parusia feldeben volt uolna. Ehr. C. 26. (a föld különben részben körülzárt térnek is tekinthető, mint az ég stb., l. a *-be* tárgyalásánál, lejjebb 27. l.) parančola hog ualamit az vtban ne uennenec. Münch. C. 81.; ew megzalla fen egh heghben RMK. I: 8. A nép nyelvéből: mikó mán helybe vót (megérkezett). Ny. III. 32.; jer, kövess e vég utamban. Oson. 338.; el ne essék itt az utban. Vadr. 281. (V. ö. ezek ellenében:

helyén hadgya. Matkó. Ny. II: 29. | szél zendül az erdőn. Ar.; itt nyugszik a halmon. Ar.; vak homály ül bérczen, völgyöm. Ar. | megy az úton kis pacsirta. Ar.; az igaz hit legyen áldás útadon. Ar. | nem terem már párja heted hét országon. Ny. VI: 222. tolsó soron kinyilott egy szép rózsza. Abafi. Sznpd. 24. | miként meáien es azonként földön. Münch. C. 23.

E használat megmagyarázásánál lehetne bár a latin *in* hatására gondolni, tudván azt, hogy a régi nyelv mondattani szerkezetekre amúgy is hatott a latin nyelv, továbbá hogy az *in* ép úgy jelent *-n-t* (valamin levést), mint *-ben-t* (valamiben levést), pl. *in equo* a lovon, *in arbore* a fán, *in foro* a piacon stb. Azonban meggondolásra készt, hogy a mai népnyelvben — hová pedig a latinság annyira nem hatott — szintén találunk ide tartozó eseteket, továbbá hogy e sajátság a magyarban önállóan is kifejlődhetett ép úgy, mint más nyelvekben is. Hiszen a finnben is meg van az inessivusnak ilyen használata, pl. *lintu istuu puussa*: a madár a fán (tdk. fában) ül. B. F. ny. 107.; *hyvä on ystäväi tiessä*: jó a barát az úton (tdk. útban) Ahl. 27. *maassa* a földön (tdk. földben, pl. heverni.) A lappban *mañnesne* = „mögében“, utána, pl. *ja seipek vañekati mañnesne*: s a farkas utána futott; *tan voncan mañnesne hahni hapik*: e tyúk után repült az ölyv; *te diivek viehkai tan mañnesne*: akkor a bűvár utána repült. (Halász: Svéd-lapp nyt.). A franczia is a *dans-t* használja ilyenkor, pl. *il flanaît dans les rues*: az utcákon kóborgott. Hasonló példák a németből: *sie streifen in den gebirgen* (umher); *das steht in weitem felde* (Vernaleken) stb.

Közel, távol s más ehhez hasonló, a felületen való helyviszonyt jelentő alapszókhoz szintén a *-ben* szokott járni. Tanúságosak erre nézve a finn postpositiók, melyek szintén rendszeren az inessivus ragjával találhatók: *seisoo tuomarîn edessä*: áll a bíró előtt. B. Fny. 108.; *kahden kiven välissä*: két kő között. B. Fny. 111.; *kerjäläinen istuu tien ohessa v. vieressä*: a koldus az út mellett ül. B. Fny. 109; továbbá: *jossa*: a hol, *tüssä*: itt, *tuossa*: ott, *kussa*, *missä*: hol | *edessä*: elül, *sissä*: bent, *yhdessä*: együtt, *kodissa*: honn; *ilo siinä*, *kussa moret*, *sauvan kulke*, *kussa vanhut*. Ahl. 28. Ide tartozó példák: hogy lehessek mindig közeledben | közel s távolban semmi fény nincs.

Pet.; hallik a *távolban* hintó robogása. Ar. I: 17. Megnyílt a jövődő *közelben*, *távolban* Ar.; Zewkes feyervarhoz leen w *kezelben*. RMK. I: 9. Egy nagy bazsa rózsza nyilott az orra *hegyében*. Pet. 330. | de szép tábla búza, *tetejében* van egy kis madárka. Népk. gy. I: 151: | egy cserfa *teucben* nugottak uolna. Tih. C.; egy magános sír *tövében* ül a remete. Kisf. K. | Duna partban egy nagy zászló volt felütve. Ar. | *szőke* Tisza kicsapott az alföldre, *szőke* kis lány sirdogál a *szélibe*. Népk. gy. I: 128. | vélem *átellenben* éppen pór menyecske jött. Pet.; *átellenünkben* láttuk az ellentábor tüzeit. Eöt.; *ellenében* (ex adverso, vis-à-vis) Ny. V: 27. | van itt a *szomszédban* kosárkötő lánya. Népk. gy. I: 10.; te kis kunyhó a magas palota *szomszédságában*. Pet. | szétnézett a pusztá *hosszában*, *széltében*, Ján. 8. | árva gólya áll *magában*, egy teleknek a *lábjában*. Ar. I: 14. Néha ilyen kifejezésekben is találkozunk -n határozóraggal, pl. csak az udvar *lábján* tengődve szeméten. Lehr 74. | zöld berek *aljában*, enyhe patak *szélén*. Ar. I. 354. (v. ö. a hegy *aljában*: a hegy alatt, a fa *aljában*: a fa alatt, a kapu *aljában*: a kapu alatt, Ny. VIII: 300. stb.).

Mint említettük, körülzárt térnek fogja fel a nyelv az emberi (illetőleg állati) testet, sőt magát a viszonyítást végrehajtó *s z e l l e m e t* is egészükben és részeiben. Tekintve, hogy egyéb helyviszonyok meghatározásában épen az emberi egyén szolgál kiinduló, vagy központúl (*mellett, felett, lent, oldalt, hátul* stb. = mell, fej, láb, oldal, hát + locativ helyrag) azt kell hiunünk, hogy a bensőségi viszonynál is épen a testre és részeire vonatkozó kifejezések legeredetibbek, azaz jobban mondva, a legkevesebbé átvitelesek. A mi a különböző használatok csoportosítását illeti, itt is ugyanazon szempontok szerint járhatunk el, mint az előbbieken.

a) A *-ben* a testben, illetőleg részeiben — mint teljesen körülzárt térben — való belsőségi viszonyt jelez. Példák: Nem szenvedí tovább lelkét a *testében*. Gyöngy. Mur. 3r. 83.; nagy erőt érezek mind a két *kéromban*. Ar. || vagy a 'test' helyett 'személy'-t téve: *leányban* nincs szebb, mint a szűz szemérem. Ar. III: 311.; ára jalá Boranyába, nagy természet van a *lányba*. Ny. II: 527.; az alazatosságot *kyuanya ew baratyban*. Ehr. C. 116.; es azért nem

lakhatom tewbet ez emberben. Ehr. C. 61. Ugyane viszony névutókkal kifejezve: en *bennem* vtnak es byzonsagnak minden malaztya, en *bennem* eletnek es yozagnak minden remensege. Horv. C. 64.; istennek orzaga bennetőc vağon. Guary C. 68.; nynčen macula ű *bennőc*; mennyey zenth atyatoknak lelke zool ty *bennetek*. Érdy C. 146.; le vagni *bennőnc* szorult bűnt. Borp. 260; akkor ők mi *bennünk* élnek. Ar. I: 51.

b) A *-ben* -nel viszonyított testrész csak részben körülzárt tért képez. Példák: hátán háza, kebelében kenyere. Erd. Km. 185.; kigyót melenget kebelében. Erd. Km. 235.; keze matat kebelembe. Ny. IV. 144. | közben fegyverrel, harczon elesni dicső. Ar. I: 440.; mért hallgatott el így kezében a lant. Pet. 326.; boldog, a ki tündér románok helyében, utazók írásit forgat a kezében. Csok.; boros kancsó a kezembe. Ny. VIII: 336.; voltál e már komiszáros kezébe? Népk. gy. I: 198. | és mint féltő kincset tenyerökben hordják. Ny. V: 391. | és ki tudja, még mi minden tünedez fel szemeimben. Pet. 321 | nád teröm az órodba. Ny. III: 30.

c) A *-ben* -nel viszonyított testrész, vagy maga a test mint körül nem zárt tér, tehát mint egyszerű felület van felfogva, melyen (s nem melyben) valami történik. Példák: sem testeeben, sem rwhayaban szerelmet nem latanak. Érdy C. 434.; léle az gyermekevt mynd ew tellyes testeben meghydegvltnek. Marg. Élet. 189. || ha egy hajaszála jól nem áll fejében. Pázm. Nyk. XVI. 216.; kezde clewzer ew feyeben, az vtn mynd ew tellyes testeben verehtezny egesseges verehtekkel. Marg. Élet. 180. | (v. ö.: ia meegh apro vnokayd nyakadon cyghneenek ees. Érdy C. 118.). már nyakában a veszély. Ar.; nyakadba maradt a terü. Vadr. 94. | hatalmasan éri az ékes vértü Kabárt vállban. Zal. 3. é.; mert a midőn Sárát megrázta vállban. Ar. III. 274. | nag sok ektelenseget tevt uala ez gyermeknek orchayaban és zemyben. Marg. Élet. 175. | találj mocskot tagjaiba! Lil. 2. k. | így mondván derekában ketté szakasztá. Zr. XV: 99. Valószínűleg latin példák hatását kell e mondatban látnunk: ew orchayaban meg vydamulvan, kezde zopny. Marg. Élet. 192.

Ide vonhatók talán a következő példák is: labay meg

sugorodanak az *ew terdecben*. Marg. Élet. 142.; mind keet keze az *úozolához ragada*, es *könökle* meg azanak. Kaz. C. 21.; hosszú póklábak, még hosszabbra telendők, hogy ha vagy egyszer bár, sikerülne kinyújtania térd*ben*. Ar. III: 12.; eléállá Márkus, térd*ben* összeesve. Ar. I: 254.

d) Külön osztályt képez a *-ben* oly alkalmazása testrészt jelentő alapszókon, melyekben a grammatikai mondat ellentétben van a logikai mondattal. Ez történik, midőn a nyelvi kifejezésben a helyi viszony fel van cserélve, azaz azt mondjuk, hogy a testrészben van valami (fej*ben* van a kalap), holott voltaképen a testrész van valamiben (fej*em* van a kalapban). Itt tulajdonkép nem egyenes rag-felcserélés történt, hanem a testrészszel szorosan összefüggő tárgy a testrészben bent levőnek van képzelve. Példák: duzzad a fej*ében* kalapja. Tol. sz. 84.; mozgatja gyöngé strucz tollát fej*ében*. Zr. VII: 52.; sisak a fej*ében*. Ar. III: 402.; es *ev feyeben* kel lenny tyzen keet chyllogv coronanak. Horv. C. 47.; szeretőm e tánczba, gyűrű ez ujjá*ba*. Erd. I. 424.; az arany gyűrűt ujjá*ban* megfordította. Népk. gy. I: 366.; az pyspöky gyrew nyehen wy*yaban*. Érdy C. 443. | kyket ez zent zwz wisel uala *ev labayban*. Marg. Élet. 96. | két fe*jér* karod*ban* két szép arany perecz. Vadr. 239.

Egészen analog esettel találkozunk a finn nyelvben is, a hol a valamihez erősen kötött tárgy rendesen amabban bent levőnek van képzelve s a viszonyítási objectumon kitett inessivus raggal jelölődik, míg a csak gyengén rátett tárgy adessivussal. Az előbbihez tartoznak a testrészek is, pl. *minulla on sormukset sormissa*: nekem gyűrűk vannak az ujjaimon (ujjaimban). B. Fny. 35. | *saappaat jalassa*: csizma a lábom (tdk. a lábban). B. Fny. 95. | *lakki on püüssä huivi kaulassa*: kalap van a fejben, kendő a nyakban u. o.

A mai, különösen az irodalmi, de a népnyelv is inkább az *-n* ragot használja efféle testrészeknél, pl.: az én sárga keztyű*m* az én kezemen volt, az én piros cipő*m* az én lábamon volt. Népk. gy. I: 4.; sőt egyes régiebb íróinknál is ez az alak a gyakoribb, pl.: vasperecz keze*ken*, békó lábok*on*, aczéskarika nyakok*on*. Fal. 353.

e) Még egy különös alkalmazása van a *-ben*-nek testrészt

jelentő szókon, melyben egyébiránt az alapszó átvitelének is jelentékeny része van. Ez t. i. abban áll, hogy a viszonyítási objectum voltaképen nem maga a testrész, melyen ama viszonyítás jelezve van, hanem a működése által létrejövő eredmény (minő pl. a sarkaknak a nyom). Példák: nyomában a cseh rabló, sarkam**ba** a bikák. Gvad.; megszalad az ellen, mi sarok**ban** üzzük. Lehr. (v. ö.: az a három úr is szüntelen sarkam**on** van. Vörösm.) | iná**ban** vannak. — E kifejezésekre analogikusan hathatott a „nyomá**ban** jár”-féle szólás.

2. Helybe irányulást jelentő -be.

Midőn a mozgó, vagy mozgásban képzelt subjectum az objectumot határoló felületen kívül van, de a mozgás iránya illetőleg végpontja valamely, az objectum felületein belül eső pont: azon viszony származik, melyet a magyar -*be* raggal jelöl. Ellentéte a -*ből*-nek nemcsak működésének irányánál fogva, hanem azon időbeli momentumnál fogva is, mely jelentéséhez csatolódik; míg ugyanis a -*ből*-vel viszonyított subjectumnál a nyugvó helyzet (a -*ben*-nel kifejezett állapot) mutat, ugyanez a -*be*-re nézve jövő. A -*be*-vel viszonyított subjectum mozgása a szemlélő léleknél szünőben levőnek, a -*ből*-vel való épen indulónak vagy indulásban levőnek mutatkozik. Alapértelme szerint a -*be* is valamely körülzárt térbe való behatást jelez, melynek fokozatos átvitelei a részben körülzárt térbe s az egyszerű felületbe, szabatosabban: felületre való jutás. A körülzárt térnek más irányu átvitele az anyag, melynek objectum szerepével már a -*ben* tárgyalásánál is találkozunk. Végül itt is külön csoportosítást érdemelnek azon esetek, midőn a test és részei képezik a viszonyítás objectumát.

a) A -*be*-vel viszonyított objectum teljesen körülzárt tér. Példák: ha férfi megy először a ház**ba** ... Ny. III: 90. vidd hazá**ba** a nyomorultat. Bibl.; beszalajtotta egy ház**ba** a lovakat. Ny. III: 32.; bejött a halál palotáink**ba**. | nem birja beténnyi őket a keménczib**e**, Ny. II. 175. | inkább temető**be**, mint ama nagy palotá**ba**. Ar. | be meene istennek templomá**ban**. Érdy C. 344.; megyen a királyu**é**, me-

gyen a templomb*ba*. Ar. | romab*ba* belmenenek zent peter apas-
tálnak egyházab*an*. Ehr. C. 133.; beszaladtak vele a szentegy-
ház*ba*. Ny. III. 34. | behajtotta a lovakat az istállób*ba*. Ny. III :
32. | az ifju ment a révész tanyáb*ba*, a leány ment apja kuny-
hajáb*ba*. Pet. 51.; befordultam a konyháb*ba*. Pet.; ki ül a tor-
náczb*ba*. Ar.; szalad a tornáczb*ba*, szalad az udvarra. Ar. I :
224.; Etele befordult benyíló sátráb*ba*. Ar. | leküttik borír a
a pinczébe. Ny. III : 33. | komplétának idején koporsób*ba* hel-
heték. RMK. I : 162.

Ugyanilyen szólások : iskoláb*ba* atták, (v. ö. tanult az
iskol*án* hogy mint hét évet, Ny. VIII : 228.); hogy ewtet ees
meg ne ewletlnee, zerzeetben meene be. Érdy C. 357. A mivel
é példák az előbbiektől különböznek, csak a -ben -nel viszo-
nyított alapszó átvitelétől ered, a mennyiben t. i. bennük a tér
az ott végbemenő foglalkozás (iskola : tanulás) helyett van véve.

b) A -be -vel viszonyított objectum részben
körülzárt tér (rendesen valamely eszköz vagy tárgy).
Példák : ez kalmarok egy edenben auagy paharban vetenek
egy penzt. Péld. 38. | belément a féreg a túrós dézsáb*ba*. Ny.
VII; 46. a hathétben levő asszonynak nem jó az ágáb*ba* föl-
ni. Ny. V : 87.; egh ekessen meg vethet agb*ba* hánotta feketek.
Peer. C. 43. | felülök hát az ítélő székb*en*.¹⁾ Mik. 217. |
Oh jaj, minő majomsággal szorítsz engem sarok*ba*. Arist. 61.;
nyssatok meg ennekem igassagnak kapuit, be megyek evbeleyek.
Horv. C. 20. | Budai Ilona ablak*ba* könyökle. Vadr. 317.; nem
teszi az ablakáb*ba*. Erd. km. 2. | de ő is rákerül valaha az tör-
ben, mint sokat csavargó róka kelepczében. Zr. III : 25. | egy
mézes csók hálób*ba* kerített. Erd. I. 12.; szívem . . . hálób*ba*
akadott. Erd. II : 185.; elvesztettem zseb*be* való kezkenőm.
Erd. II : 82. | a kardját hüvely*be* parancsolja. Népk. gy. I :
369. | ne akaryad trombytab*ba* enekleni te elevted. Corn. C.
11. | van még egy mód hátra, a sipomb*ba* fúvok. Ján. 23. |
mert az ökör csak járom*ba* való. Erd. II. 98.; az úristen sem
hajt igáb*ba*. Pet. 338. | fut elibe, fut, fut, kengyel*be* pattan.
Tol. sz. 42. | ozt ijában tévén a füléhez vonyá, vitéz Délimán-
nak szüvében bocsátá. Zr. XII : 19.

¹⁾ Mikes és Zrinyi a -be helyett többnyire a teljesebb -ben alakot
használgák.

Részben körülzárt térnek tekinti a nyelv az eredetileg bekerített városokat, helységeket stb., hasonlóan a *b o l t o z a t o s* mennyet (v. ö. égbolt), a kerek világot, a határoktól körülírt országot és természetesen a mélységeket (völgy, pokol, maga a föld, tenger, tó — melybe midőn valami bejut, a víz szétválása által mintegy befogadó nyílás támad — stb.) is — noha ezek a szemléltető nézve felületek (v. ö. fentebb 20. l.). Példák: ez hozta őt a leányka mellé, a ki őt *kertőbe* várta. Pet. 286.; ballagott a *kertőbe*, onnan a mezőre. Ar. I. 218. | elmentem én a *szőlőbe* kapálgatni. Erd. II: 114. | egy fürt gyapjat vetők a *szűrőbe*. RMK. II: 76. | *utam az erdőbe* vettem. Ny. II: 240. | *kiszállta maga örökébe* minden háznépével. Fal. 280. || *megkenik az krisztust és szent városba* megyen be. Rmk. II: 138; miképpen érkezünk ebben a császári városban. Mik. 7.; úgy benyargalt Sziget városába. Ny. III: 94.; nagy pompával jött be a városban. Mik. 12. | Helységnevek: s felmenének ős Budába. Pet. 336.; évtől é Győrbe a gőzös? Ny. VIII.: 517.; Debreczenbe pipáért, Szegedre dohányért. Erd. km. 84. stb.; elhallik a szomszédba; elhallott hortyogása Bécsbe, Budára, (t. i. a hang elhatol ama vidékbe); l. fentebb 19. l. || *oggun neki munhi uruzagbele* utot. HB.; el- be fusson veletek Egyiptom országába. RMK. I: 237.; adj homnt idegenbe (t. i. országba) futóknak. Zal. V. é. | *te bochattal engemet ez velagban*. Corn. C. 317.; *vete vt ez chomus világbele*. HB. || *megtalál egy nagy nyárfát a minek a hegye az égbe ért*. Népk. gy. I.: 385.; *egy égbe rontott képzelet tündérleánya*. Pet. 329.; *elevenen égbe szállunk*. Pet. 326.; *hangjain a szellem égbe hágott*. Ar. I: 64. | *csillagokba néz: kevély*. Erd. Km. 67.; *magas Miklós mennybe néz*. Erd. Km. 293.; *tompa zsidó égbe néz*. Ny. III: 186. (v. ö. *sánta zsidó égre néz*. Ny. VI: 271.); *föl is főtekin-ték a magoss egekbe*. Vadr. 124.; *ebugatás, számárorodítás nem hallik mennyországba*. Fal. 922.; *fáradt lelkem égbe, testem földbe vágy*. Lil. III. k. || *béhat a földnek gyomrában, a tengernek mélységes öblébe*. Fal. 569.; *mikor rengetgetött a rengő bőcsőbe, rengetett vóna bé a fekete földbe*. Ny. VII: 384 | *vigye ki a herbótra, tászcica bé pokolba*. Ny. III: 42. | *sírba szállott szemünk fénye*. Ar. | *a tenger mélységébe szállott Faraó*. Bibl.; *veti Isten bűneiket a tenger mély örvényébe*. Bibl.;

te dyczew sebeydnek meclsegh^{be} el reycz. Török C. 21.; kapnám derékon, s a mélység^{be} dobnám. Arist. 93. | némelykor olyan nagy völgy^{ben} estünk. Mik. 3. || a nap vértó^{ba} száll. Ar.; feneketlen tó^{ba} belé is vetette. Vadr. 4.; tenger^{ben} meríti aranyos hajait. Mur. III. r.; Pista majd befordult a Duná^{ba}. Pet. 55.; a mónár belemárti a gát vízi^{be}. Ny. III: 90. | felhő^{be} hanyatlott a drégeli rom. Ar. | s hogy lábát felkapta, a patak^{ba} szédült (t. i. szédülés által a patakba jutott). Ján. 19.; de ott a tenger, halj ^{bele}. Cson. 284.; akár a Duná^{ba}, akár a tenger^{be} halni. Erd. Km. 174.; nékik kézen, nékik vízi^{be} halának. RMK. I: 25. Ez utóbbi kifejezések látszólag anachronismusok (csak a víz^{ben} lehet meghalni, mikor a víz^{be} irányuló mozgás történik, még a halál nem állott be; tehát nem úgy, mintha pl. azt mondjuk „a víz^{be} megyek”; a mikor a kifejezés pillanatában a cselekvés — t. i. a menés — már megkezdődött) s elliptice értendők, ilyenformán: a víz^{be} [esve meg-] hal. Hasonló szólások: a szellem rab, s a ronda lég^{be} fül. Pet. 334.; köd^{be} vész a nap sugára. Ar. Ugyanígy a finnben: *poika kuoli veteen* a fiu víz^{be} halt. B. Fny. 99.

c) A *-be*-vel viszonyított objectum felület (nem körülfázrt tér). Példák: el futha az kietlen^{be} pwtaba. Peer C. 50.; mire jöttél ez pusztá^{ban}? Kat leg. 762. | hog zarandoklana Moabitidesnek videke^{ben}. Bécsi C. 1.; es bemenueiek M. videke^{be}. Bécsi C. 1. | Julia szép léány egykoron kimőne, buzavirág sződni, a buza mező^{be}. Vadr. 123.; es mene az mezew^{be}. Ehr. C. 139.; ereszszen el ingem erdő^{be} játszodni, mezők^{be} nyargalni. Ny. IV: 288.; mindég oda butykál a rét^{be}. Ny. VIII: 279. | socak kedeg tereitc vala ő rvhaiocat az ut^{ban}. Münch. C. 94.; ut^{ba} indultam az öreg vezérrel. Fal. 339. Ide tartozik a mai ‚helyett’-nek a népnyelvben gyakran előforduló ‚helyében’ megfelelője, pl. mett léán hêji^{be} léánt ad az isten, de pénzöm hêji^{be} ingyen nem ad isten. Vadr. 317.; helyé^{be} csak szégyent, kudarcot kaptatok. Dor. IV. k.; mert fiu helyé^{be} fiut ad az Isten. Lehr 268.; jótét helyé^{be} jót várj. Közm.

A ‚közelben, távolban’-féle használatoknak megfelelőleg *-be* raggal jelöli a valahová irányulás viszonyát több névutó, illetőleg adverbialis szó, mely főleg felületi helyjelzésre alkal-

mas. Példák: jövel, ülj közink^{be}. RMK. II. 86.; el menne az zeztrak kevzyben. Marg. Élet. 90.; zallanak egybe az tyza dwna kőzbe. Érdy C. 397.; feyer rosak kőzybe wynek. Peer C. 43.; miket vét szemed köziben. Ny. II: 263.; üljön közünkbe az asszony. Fal. 660. | hegyedbe ülnek szolgáid. Fal. 296. || vrnak cleybee felmegyen. Peer C. 10.; hogy kössem előmbe patyolat ruhamot. Vadr. 192.; elébe, elébe, kurjogat a szántó. Ar. I. 1. | szánuakozó arcczal hajlott le fölébe. Ar. II: 192. | körödbe gyűlnek a felnőt看 fiak. Ar. I: 418, | smindenik jó szó... most beszáll a szív közepébe. Pet. 325. | reszketek, ha közelembé jó. Pet. 148. | a vasvellt főszúrta a széna tetejibe. Ny. VIII: 517.; fának tetejibe zöld füvet... Ny. III: 174.; felnyergelte aztán Péter a szürkét, felült a tetejébe,... Ny. V: 419. | bele esett a róka hegyibe. Ny. IV: 86.; oda ült a nyárs hegyibe. Erd. I: 303.

A finn nyelvben ugyanilyen viszonyt kifejező névutók szintén illativusban vannak, pl. *eteen*: elé (elibe); *sisään*: belé; *kotiin*: haza | *pilvi tuli auringon eteen*: felhő jött a nap elé (elibe). B. Fny. 109.; *juokse herran perään*: szaladj az úr után, (u. o.); *nyt mennään vihollisia vastaan*: most az ellenségek ellen megyünk. B. Fny. 112. | *äli pane sormiasi rattaiden väliin*: ne tedd az ujjaidat a kerekék közé. B. Fny. 111. | *tule viereeni istumaan*: ülj ide mellém. B. Fny. 109. (v. ö. *kapusi puuhun*: felmászott a fára. B. Fny 107 | *ei siihen puuhun vääräi ole, jossa orava on*: nincs abba a fába görbeség, a hol evet van. Ahl. 15.).

A *-be* használatának mind e tárgyalt eseteiben a *-ra* raggal is találkozunk, mi különben ez utolsó csoportban természetesen érthető. Példák: ő méltóságok egy nyomorúlt korcsomára szállottanak. Mik. 506. | sietős az utam reggeli templomra (v. ö. megyen a királné, megyen a templomba.) Ar. | az yznek cellaiara kylde. Kaz. C. 37. || megérkezők a fiú a kapura. Ny. X: 46. | kiki áll a magas könyöklőre. Ar. | hadvezért lehor-dasz, lánczra és börtönbe vetsz. Arist. 18. | mykoron közel vona, hogy pokorra vynneek. Érdy. C. 445. | árokra vagy veremre visz (veszedelembe visz.) Ny. XI: 130. | Estuk! há vótá? az erdőre. Ny. IX. | a mint mennek, mendegélnek heted hét országra. Ny. V: 226.; ez fődről men orszagra fel emeled

Tih. C. 6. | elhallott kortyogása Bécsbe, Budára, de még Pestre is. Ny. V: 277. || anne felelm esek a videkekre. Bécsi C. 14. | latta felemelett leny faknak teteyere. Ehr. C. 64.; főment a kazal tetejire. Ny. VIII. 520.

A körülvevő térnek tekintett a n y a g szolgál a -be-vel történő viszonyítás objectumául a következőkben: ki az édes mézbe vegyíti a mérget (a legszebb virágba, gyümölcsbe rejt férget). Dor. II. k. | piros csizma tánczba való, sárga csizma sárba való. Erd. Km. 70. | tűz virágot gyér hajába. Ar. I: 439. | csak fogózkodjál a gyapjamba. Népk. gy. I: 380 | egymás hajába estek. Ar. III: 262.; így ni, most kapaszkodj meg jól a hajamba. Ján. 23.; hajba kapni. Erd. I: 171.; hajba kap a szélvész idővel. Lehr. 30. | üstökbe ment Jancsi csatlós a kocsissal. Dor. II. k. | üjj fél a vállamra, s az üstökömbé jól még fogontozz. Vadr. 395.; nehéz a kopasznak üstökébe kapni. Erd. I: 242. | luczergyábo kerütek a csikaim. III: 30. Ide vonhatók az effélék is: mintha forró olajt töltenél a tűzben. Mur. I. r. | szélbe kapaszkodott széles vitorlája. Ján. 17. (a levegő, szél s a régi felfogás szerint a tűz is ép olyan anyag, mint a föld, viz stb.).

Sajátságos használata a -be-nek, midőn a vele viszonyított, anyagot jelentő objectum a subjectum szerepét veszi föl, azaz midőn az állítmányban kifejezett működést nem úgy, mint egyébkor a viszonyítás subjectuma végzi, hanem az objectum. Ez történik különösen t a k a r á s t, ö l t ö z é s t, b u r k o l á s t, b e f o g l a l á s t s több effélét jelentő ige mellett, úgy hogy midőn pl. ezt mondjuk „posztóba takarok valamely tárgyat“, a takarást nem a tárgy (kifejezésbeli subjectum), hanem a posztó (kifejezésbeli objectum) teszi. Másképen van ez pl. ezen mondatban: „posztóba szúrom a tűt“, itt a szúrást a tű (kifejezésbeli subjectum) hajtja végre, nem pedig a posztó. E kifejezés-mód más nyelvekben is megtalálható (v. ö. er hüllte sich in seinen mantel) és úgy magyarázható, hogy a nyelv a tárgyat — a mint rendesen meg szokott jelenni — burokjával (ruhájával, takarójával) eggyüvé tartozónak, eggyütt egy teljes egészet alkotónak veszi, elannyira, hogy midőn a burok hiányzik, abba először a tárgynak be kell jutni, hogy rendes állapotban legyen. Példák: poztóban takartatal, yazolban helheztetel. Török

C. 186.; *hytuan poztchkakba* takartateek be. Corn. C. 88.; az teue zevrben evltezet embert monda lenny zent ianos baptystanak. Corn. C. 203. | öltözteti ezifrán bársonyba, puhába. Ar. I: 393. | bihalbörbe vót bévarrova. Ny. II: 176. | biborba takaróznám. Erd. II: 19.; jertek lányok, öltöztessük biborba, temessük el egy nefelejcs bokorba. Erd. II: 235. | felöltözöm fehérbe (t. i. fehér öltözetbe), fehér galamb képébe. Erd. II: 257. || veve es Mardocheust bele öltöztetuen. Bécsi C. 62.; itt a subám, majd belé takarlak. Erd. I: 91. || kynek testet foglaltak araiiban ees ezwtben. Peer C. 114. | egészen langba vót borulva. Vadr. 401. | mikor takargatott gyenge gyócs ruhába, takargatott vóna piros parázsába. Ny. VII: 384. | halál árnyékában világát borítja. Mur. I. r.

Az anyag helyett a belőle készült eszköz (ruha, öltözet stb.) van véve: ideghen rwhaba elteztel wala. Török C. 5.; ees koldus ruhaba öltözuen. Peer C.; es ruhachkakban bel takargataa. Érdy. C. 111. | ees az palastba kyt hozot wala, az zent testet bée thakara. Peer C. 101. | felöltözik ruhájába, tórdig érő angliába. Népk. gy. I: 138.; felöltöztettek pap ruhába. Ny. III: 32.

Másnemű igék mellett mutatkozik ugyan e szólás a következőkben: haját fonták hatágba, hat szál arany fonálba, térgyig érő fátyolba. Ny. VIII: 236. | hogy a kis lány a szoknyáját pántlikába szegte. Népk. gy. I: 93. | A sok vért fátylába törölte. Ny. V: 317.

A -be raggal viszonyított objectum a test és részei, még pedig:

a) midőn a test, illetőleg részei egészben vagy részben körülzárt térnek vannak véve és az állítmányban kifejezett működés abba való behatást jelez. Példák: beléjek buik az emberekben az őrdög. Sám. hkf. 152.; őnnön magaba theruen. Peer. C. 22. | itt e kövel fejbe sujtak. Oson 343.; puska aggyal úgy ütötte főbe, hogy hosszában elbukott a fübe. Pet. 54.; mert vesszejével őt ez főbe vágta. Pet. 329.; vette a kantárt s a fejibe vágta. Vadr. 400.; agyba főbe verte. Hasonlóan fejezi ezt ki a finn nyelv is, pl. *töi kolahutti püühän nän että...* úgy fejbe kollintotta, hogy... B. Fny. 114.; *heitti poikan kivellä püühän*: a fiút kövel fejbe ütötte. B. Fny.

108. | *mellbe* gyakák. RMK. II: 138.; kit fejen ütven, kit *mellben* vervén letaszít. Zal. IX. é.; *mellébe* törött kopját markolta kezével. Zal. V. é.; Mirzát gerelyével *mellbe* hasítja. Zal. III. é.; *mellben* vágta Simont. Zal. III. é.; | *hasba* ruglak, *fejbe* ütlek. Ny. III: 307. | egy boszorkányt *hátba* vágtam. Cson. 355; s *hátba* löké vala Bendét. Ar. III: 20.; körmeit egykor a bős zivatar *hátába* ütötte. Pet. 320.; megdörgölé *hátba* nyakba. Ny. VIII: 336.: hanem az én baltám foka a *hátába* belé kapa. Vadr. 93. | megdöfi *oldalban* Hilkát. Zal. III. é.; a durva pásztor *oldalba* lökte szegényt. Népk. gy. I: 377. | a fegyvernyugtót ajánló küldötteket is *farba* rugád. Arist. 56. | guta üti azt meg *orrba*, a ki vizet tölt a borba. Erd. I: 168. | *nyakába* sujt a két szegény sörének. Ar. I: 17.; *nyakba* szelni: nyaklevet ad. Ny. III: 165. | Lábit pedig *állban* vágja keményen Izács. Zal. III. é. | *ajakába* harap. Erd. Km. | most jóslatot zeng *fülébe*. Arist. 10.; mi hármóniátlan lárma jön *fülembe*. Dor. I. k.; *fülébe* a csörgő kigyó sziszeg. Ar. I: 73. (v. ö. meeg papanak es fyleere juta. Dom. C. 68.) | jó a *szájába* rágd a szót. Ny. III: 30.; ekkor a királynak ily szó jött *szájába*. Ján. 15. | heven torkodba verem. Pázm. Ny. K. XV. 372.; vesd szememre, vesd torkomba. Fal. 74. | ha mindig ilyen *szárában* szállott eszfi. Ny. II: 31. || olyan gondolatok jöttek az *oldalaimban*. Mik. II: 18. | a szó *szívébe* nyilallik; gyalázata jobban *szívébe* nyilallott; *szívébe* azonnal nagy öröm nyilallott (v. ö. iszonyú az, a mi *oda* nyilallik.) Lehr. 27.; beletört a gyalázat *szívébe*. Ar.; *szivembe* ötlök. Erd. II: 4.

Hasonló szerepe van a *-be*-nek a következőkben is: *agyába* nem fér, *agyába* tűnik. Ny. XI: 129. | *eszembe* sem ötlök, ha te nem érinted. Lehr. 178.; dehogy veszi *észbe*. Ar.; betekinték kis kertébe, de csak nyomát veszem *észbe*. Czuczor; melyet midőn a hegytetőn, jó Detre szász *eszébe* vőn. Ar.; és gondja közepett *eszébe* nem vevé. Tompa; senki sem vette *észbe* . . . Csok.; tennap is mire *észbe* vettem . . . Ny. V: 31.; úgy vettem *iészbe*. Ny. VI: 161. | patvari mesterséggel mind azt sugta *belém*. Fal. 818. Idegenszerűnek, vagy legalább is nem magyarosnak tetszik a következő kifejezés: minden bizonyynyal *beléd* beszéllik, és elhitetnek, hogy . . . Fal. 781.; de *bele* beszéllé a herczeg. Fal. 701.

b) Midőn a test és részei felületeknek vannak véve, melyekre az állítmányban kifejezett működés valójában *ráhat*. Példák: oda borúl mint a bokor, oda borúl nyakába. Ar.; hogy vessem nyakamba vont arany szoknyámat. Vadr. 192.; szűz nyakadba . . . bársonyos palástot ád. Lil. I. k.; nyakába tötték a mindönös tarisznyát. Ny. IV: 82.; kötél a kezébe, holnap a nyakába. Ny. IX: 528.; hogy vessem nyakamba kővári szoknyámat. Vadr. 15. | száz cseléd a várost veszi a nyakába. Ar.; nyakába vette a várost. Ny. V: 222.; nyakába vötte a vélágot. Ny. II: 131.; Tömösvárat vevé nyakába. Ny. VII: 319. | négy pert varrok nyakadba. Arist. 36.; nem fog engem meg az átka, szálljon a maga nyakába. Erd. II: 35. Ilyen viszonyítások *-ra* raggal is előfordulnak: küet köttünk a nyakunkra. Ny. II: 176.; mindjárt az erdőt nyakokra vették. Lehr. 128.; nyakra való. | hadd hogy elrejtselek, kebelembe tegyelek. Vadr. 293.; öngedd meg édösöm, hogy üjek öledbe, két kicsi kezemöt tögyöm kebelödbe. Vadr. 95.; feleszmélt . . . öcsesét forró kebelébe szorítván. Zal. I. é.; a fakadó ibolyát hű kéz nem tűzi kebelbe. Zal. III: é. (v. ö. jöszte borúlj az ölemre. Ar. I: 385.) | enged meg hogi aianlhosok lölkönket a te zent kezeden. Török C. 110.; kezekbe bocsáttál pogán népnek. RMK. II: 72.; őrdögnek kezében esőt uona. Tih. C. 81.; azokban a kezecskékben pennát kell venni. Mik. 6.; Sz. Gy. maga kezében juttatta. Mur. I. r. (v. ö. a gaz carnevalt adják ki kezünkre. Dor. III. k.); keserves annak, a ki jut kezébe. Ar. (v. ö. kapjalak egyszer kezemre. Lehr. 32.); főkapri a keze ügyibe esső vendég marasztót. Ny. VIII: 87. | lelkemeth te markodban ayanlom. Török C. 26.; mind a markodba rakjuk. Vadr. 398. | nézz szemembe hát. Arist. 26.; gonossagaat zemceben hanyogathwaan. Érdy C. 445.; szemem szemcibe néznek, e szemekbe, mik sötétek. Pet. 320. | szöme kaczag a szömömbe. Ny. IV: 144. (v. ö. állicsa szemre azt az embert. Ny. VII. 524.); mondja meg hát ez a világ szemembe. Vadr. 229.; szömiibe nem így hitták. Ny. VIII: 85. Ide tartozik az adverbiummá merevült, 'szembe' is (v. ö. szemben): szembe rózsám, ha szeretsz. Erd. Km. 362.; szembe szemed, ha szeretsz. Erd. II: 118.; szömbé nézöm a képödöt. Vadr. 59.; legények-

kel szembe ne álljatok. Erd. II: 46.; szállj szembe a kevélyekkel. Fal. 601.

c) A fentebb tárgyalt (l. 24. l.) *fejében* van a kalap'-féle szólásnak megfelelőleg a *-be* is előfordúl ilyen használatban. Példák: egy aran koronaat hozá es feyedbe nyomaa. Érdy C. 399.; es vete süveget ő feiebe. Bécsi C. 31.; nem akaraa, hogy feyeeben teenneek az zent koronaat. Érdy C. 400.; reá vőn királi ruhát, fejében ékes koronát. Kat. leg. 148.; koronát szépséggel fejemben tőn. Kat. leg. 3062.; koronáját fejébe feltétet. RMK. II: 280.; fejedben kele az szent korona. RMK. I: 283.; kalapot tett a fejébe. Erd. Km. 215.; ird fel a nevetet kalapod szélire, ha fejedbe teszed, hadd jussak eszedbe. Erd. I. 388. | hogy tegyem fejembe recze-fátyolomat, hogy húzzam lábomba szép piros czizmámot. Vadr. 192. (v. ö. csizmát húzok a lábamra. Pet.); húzzam a lábomba piros patkós csizmám. Ny. IV: 567.; hadd húzzam lábamba karmazsin csidmámot. Vadr. 8. | az vadaknak, madaraknak te esel körmökbe. RMK. II: 208.; ördögök körmébe juss. Oson. 294. | vewen az gyerwt ew wyyalan tewee. Érdy C. 275.; gyűrűjét kivevé és az szíz ujjában tevő. Kat. leg. 1367.; az ujjába húzá ezüst karikáját. Ny. VII. 191. A finnben egészen hasonlóan van e viszony kifejezve: *pane sormus sormeesi*: tedd a gyűrűt az ujjadba. B. Fny. 95.

d) Hasonló észjárás létesíthette a következő kifejezéseket is: ha ezt meg nem teszed, fejed a karóba hág. Vadr. 399. | hotba futsz. Erd. Km. 53.; | lángok közöl kardélbe jut. Ar. I: 289. | ki sokan vigadoznak ma, és holnap a halál nyilában akadnak. Fal. 530. | sarkantyúba lovat vesznek. Ar. II: 270.; sarkantyúba kapja tátos fehér lovát. Ar. III: 210.; avval sarkantyúba kapva a lovat, . . . Népk. gy. 380. Ezeknél is a nyelvheli kifejezésben subjectum-objectum csere történt, a mennyiben pl. nem a karóba megy a fej, hanem a fejbe a karó. Ugyancsak ilyen szólás a következő: jól nyélbe ütötte. Ny. VIII: 139.; majd nyélbe ütöm én azt. Erd. Km. 303. itt is nem a nyélbe ütnek valamit, hanem a nyelet valamibe.

3. Helyből eredést jelentő -ből.

Alapjelentése szerint a *-ből* — mint az előbbieken is érintve volt — a viszonyítás subjectumának az objectum bel-

sejéből való kihatását jelzi. Ennélfogva — in ultima analysi — mindig az eredetre vonatkozik, vagyis azon pontra, *honnan* valamely működés kiindult, illetőleg származott. A mennyiben a subjectumnak előbbi helyzetére utal, időbeli momentuma a múlt, ép úgy mint a *-ben*-é a jelen s a *-be*-é a jövő (l. fentebb 25. l.). — Valódi értelmű használatait az előbbi fejezetekben követett szempontok szerint a következőkben csoportosíthatjuk.

a) A *-ből* -lel viszonyított objectum teljesen körülzárt tér. Példák: el ki mennyen on házambalol. Ehr. C. 123. | azok ottan ky hozaak az tömlőczből. Sán. C. 24. | mykoron az ev atya akarya vala evtet az szerzetből ky vinny. Marg. Élet. 79. | fegyvertárából, a napbul tűz nyilakkal rád lövöldöz. Pet. 334. | ilyen lovat óból pányván kivezettek. Ar. II: 213. | kiment a házból, azóta senki se látta. Népk. gy. I: 385. | jó napot, jó napot két magyar urfiak, császár tömlőczéből szökevény ifiak. Népk. gy. I: 159. | kocsmából, templombul senkit ki nem szabad doolni. Ny. III: 85 | söprűzzék ki a várából. Népk. gy. I: 775.

b) A *-ből* -lel viszonyított objectum részben körülzárt tér. Példák: az orgonából különb különb sonosok hallatnak. Sán. C. 17. | olaj származik szent koporsóból. RMK. I: 202. | futkos a házban egyből más szegletre. Mur. III. r. 339. | addig híttam, hogy sírjából megjelent. Pet. 333. | az lampasnak az ev edenebevl nagy rezebevl ky esee. Dom. C. 55. | ellövék lovamat ágyubul. Zr. V: 19. | lelopkodtam sonkát, kolbászt saját kéményéből. Pet. 331. | szép arany íjából gonosz ellensége lövöldöz. Zal. V. é. | kard ki a hüvelyből. Népk. gy. I: 369. | kiráaszták a zsákbu. Ny. III: 34. | kivették szűr ujjából az aranyat. Népk. gy. I: 379.; a szűröm ujjából majd nektek papolok. Erd. I: 111. | feenlyek mykeppen tykerbevl tyztasagnak zeepsege. Corn. C. 4. | látta hogy ez a fény ablakból világít az erdő legmélyén. Ján. VIII.

Ide tartoznak a fentebb adott értelmezés szerint a következő szólások is: hattyu szálla távol égből. Cson. 266.; menyorzagbol tevw zallyon ala. Corn. C. 41.; mert ember paradychombol es angyal menyorzagbol vetkevzueen esee. le. Corn. C. 45.; meabelol lezallottam. Nd. a 35 br.; a meniből ű benne és ű általa lettenec. Tel. B. 84.; es latek tewz langott

menbelevl leytevt. Ehr. C. 45.; lata vyllagossagot zallanya menbelevl. Ehr. C. 61. | levn hertelen zozat meny orzagbol. Corn. C. 128.; atya istennek zozattya hallattateek menybol. Érdy. C. 348.; férfi dicsőség szólt hozzám a mennyek öléből. Zal. II. é. | elteruen spoletama new vewlgbewl. Ehr. C. 36. | hordoya el ki fordola az zyget belevl. Ehr. 27. | a hold kilép a tengerből. Pet. 320. | bodogwl moleek kywe ez vylagbol. Érdy C. 434.; az en orzagom és zolgaym nyncsenek ez vylagbol. Érdy C. 430.; latatyk uala egyeb vylagbalol meg terny. Ehr. C. 60. | mykoron yev uala parisbalol. Ehr. C. 14. | a levegő égnek felsőbb országból, a csillagok szomszédságából . . . Pet. 331. || ha ki nem eszlek az országból; én meg hát kiiszlak. Arist. 48.; abból a városból az emberek mind kihótak. Vadr. 404. V. ö. e finn szólást: *ei syvästä kaivosta resi puutu*: mély kútból a víz nem fogy ki. — *Anyagnak* tekinthető az objectum ezekben: vyzeth erezte . . . kew zyklabol. Érdy C. 341. | magasán lobogott a tűz halmos farakásból Zal. V. é.

c) A -ből-lel viszonyított objectum felület, melyről a subjectum működése ki- vagy lefelé hat. Példák: F. sem magat valta az heylbelevl, sem arczayat le nem hajta menbewl. Ehr. C. 16.; feyedelmek helyekből ffel kelnek. Érdy C. 342.; ffel kelwen ew fekw helyeeből. Érdy C. 346.; a királyi küs asszony fölállott ülő helyiből. Népk. gy. I: 367. | ki megfordolt M. videkeből. Bécsi C. 8.; ki iőt vala M. videkeből. Bécsi C. 4. | asisiabelevl ualo frater. Ehr. C. 49. | pogánt földből kiüzéd. RMK. II: 71. | mé nem gyűsz az utbul. Ny. VIII: 517. | lecsapván a magasból, . . . Arist. 35. | mint magas hegyekből leszállott kűszikla. Zr. III: 78.; tahat le zalla a hegeeből Bécsi C. 14. | Parnassusból ki régen távoztál. Mur. I. r. | által iőuénec egy hauason, abból kedig allá ereszkeđuén . . . Hl. k. 21. V. ö. e finn példát: *putosi puusta maahan*: lecsett a fáról (a fából) a földre. B. Fny. 107.

Ide tartozó különös szerkezetek: menj ki szememből (szemem előtti térből) || a kösségből kiwl lakozik: habitat extra castra. Ny. IV: 367. || továbbá a közből viszonyzó, melynek ragja a -ben szerepét vette fel: közből jár az apjok. Arist. III: 209. közből a többi nyí, vakog. Ar. I: 182.; yeweenek két vytezők es ewtet közből veween . . . Érdy C. 357.

A *-ből*-lel viszonyított objectum a *t e s t* és részei a következőkben: *lelkedeth testedbeul* ky Boczathad. Török C. 195.; *ew zent testeeből* vyzes teey zarmazcek. Érdy C. 379.; az *te zenth testedbeul* wórós *weer* ky folya. Török C. 69.; *ew testeeből* nagy *zeep yllath* erzettetek. Érdy C. 379.; *kybeul* *weer* es *wyz* zarmazek. Török C. 85.; az ő gyenge *testéből* vérét kibocsátá. RMK. I: 170.; határozós alakkal: nem ment ki *belöle*, benn szorult a pára. Lehr. 52.; kívülről tsendesség, *belölről* (t. i. kiindulva) pedig nyugott elme . . . Gpm. 4. || mert ember-nec *belöl* *zűveből* zarmaznac gonoz gondolatoc. Münch. C. 85.; egy összetépett szívből támada. Pet. 326.; nem apadt ki szivemből e zuhatagos vad bérczi patak. Pet. 320.; fáj a szivem *belő* felől. Vadr. 29. | ertekőzween adamrol es ewarol *kykuek oldalakból* awagy *cehokból* zyleteek Cristus. Érdy C. 343.; mezeytelen *jewttem* ky en anyamnak *meeheből*. Érdy C. 389. | az *ev* *zvuene*k *belsev rezebeul* kery uala. Marg. Élet. 48. | *heven pihegő mellből* ódesdeden így szólt. Zal. I. é. | *gyomorból* szól. Erd. Km. 168 | nem az ő *fejéből* főtt az ki. Erd. Km. 135. | Jesusnak *ysteny zayabol* kywe zarmazwan. Török C. 98.; zent *ygheekkel* *kyk wr* istennek *zayabol* zarmaznak. Érdy C. 93.; Vöd az idvezletet Gabriel *szájából*. RMK. I: 189. Synecdochével: Jancsi *gazdájából* így döltek a szavak. Ján. VII. | *orrából* haragos szeleket fú. Zal. II. é. | Amor mosolyogván szelid nézésedből, e kegyetlen lángot szív-tam ki *szemedből*. Lil. I. k. | *kivérték* a csömört *hátából*. Erd. Km. 73.; *orját metszek* a *hátából*. Arist. 25. | *etket* *vezen* uala az *angyal kezebeul*. Corn. C. 39.; *mendenek kezebeul* *cl* *ky* *zalada*. Ehr. C. 61. | százszor erősebb léssz, *karaimból* *visz-sza* *menendő*. Zal. IV. é.

A *fejemben* van a kalap' és *fejembe* teszem a kalapot-féle szólásoknak megfelelőleg *-ből* -lel alkotott szerkezetek: a sarut legottan megóda ő *lababol*. Bécsi C. 9.; az *ew laba* *bely* *ky* *zakadoza lababol*. Érdy C. 269. | ennek utana *uiabol* Jegh *gőróiet* *ki veue*. Tih. C. 20.; *wyából* *ki vona* az egyic *gűrőt*. Ht. Kr. 82. | *fejemből* *tollamat elszaggatták*. Zr. V: 19. | *kivetette* a *nyakából* (nem vállalta el.) Ny. VIII: 513. — Ugyan-ilyenek a következő finn példák is: *ota lakki püüstüsi*: vedd le a kalapod fejedről. B. Fny. 95; *veti suappaan jalastansa*:

lehúzta a csizmát a lábáról. B. Fny. 95.; *putosi hevosen jalasta kenkü*: leesett a ló lábáról a patkó. B. Fny. 141. — A *botba* fut' kifejezéssel analog: míg *tengejibül* ezen föld ki nem dül. Ny. VIII; nem a *tengelyében* van a föld, hanem a *földben* a tengely.

B. Időhatározói használat.

Már az előbbieken is nyílt alkalmunk rámutatni, hogy az eredetileg helyviszonyt jelentő *-ben*, *-be*, *-ből* ragok azzal, hogy egy részről a subjectumnak relativ nyugvását, más részről változását — még pedig a kifejezés idejéhez képest előbbi, vagy ezután helyzetét jelzik: voltaképen időbeli momentumokat is tartalmaznak. Igen természetesnek tűnhetik ennél fogva, hogy a nevezett ragok a magyarban, mint megfelelő alakjai más nyelvekben is az időviszonyok jelentését is fölvtették. Hiszen az idő fogalom maga is a mozgó (haladó, átalakuló, fejlődő) térnek szemléletéből keletkezett olyanformán, hogy a térnek jelen, relative nyugvó álláspontjához (helyzetéhez, állapotához) a szemlélő lélek az ezt térbelileg megelőző és követő pontokat viszonyította. Visszatükrözi ezt a nyelv is, mely számtalan példában igazolja, hogy az időbeli kifejezések, ha csak nem a 'mozgás' alapértelméből keletkeztek (v. ö. sanskrit *jätus* idő; szó szerint: 'menés, járás', finn *vuote* év és ugor *vsqš* 'currere', magy. *év* és ugor *jšgš* 'currere, fluere'; Budenz MÜgsz. 803. l. továbbá héber *šānāh* 'év' és 'változni, ismétlődni') — térbeli fogalmakat jelentenek eredetileg. Ismeretes a latin *annus* 'év' és *annulus*, karika, gyűrű 'egybetartozása; a mordvin *pīngü* is 'abroncs'-ot és időt, órát jelent, melyeknek alapján Budenz az *idő* szót is az alakilag pontosan megfelelő *vogul entep*, oszt. Irt. *ēndep* 'öv' mellé állította. A *kor*, mely ma csak az időbeli nagyságot jelzi, eredetileg a térbeli nagyságra vonatkozik, mit etymológiáján kívül a jókora (pl. darab), *mekkora* = 'mily nagyságú' kifejezés is bizonyít. Az *örök* 'aeternus' előbbi 'sok' jelentése mutatkozik az *örökös*-képzésben, melyet Molnár Albert 'augescere, crescere, corroborari' szókkal fordít. Az *öreg* szó tudvalevőleg 'nagy'-ot is jelent (öreg hiba, öreg borsó Ny. VI: 523.); viszont a 'nagy' idős-t (Ny. II: 471; V: 12). A zürjén-votjákban *ar* 'jahr, zeit' és 'wuchs'

(tdk. „grösse“; v. ö. *ar̄mī-*, *ar̄kmī-* „werden, wachsen“ és osztjt. *ār* „viel, reichlich. L. MUgsz. 852. l.). Mondjuk *„dél-tájban, nyomban, mihelyt, mielőtt, miután jő“* időviszony értelmével, holott *táj, nyom, hely, elő, utó* mind térbeli, még pedig felületet jelentő fogalmak. Az utóbbi példák egyuttal azt is tanusítják, hogy a különböző helyviszonyt jelentő szók közül főkép a felületet jelentők alkalmasak az idő jelzésre ¹⁾ s tapasztaljuk ezt azon viszonyozócskáknál is, melyeket a magyar e célra használ. Rendesen t. i. így beszélünk: *télen, nyáron, azon a napon*; *arra a napra, őszre, télire*; *őszről, tegnapról* (megmaradt étel) s csak ritkábban így: *télben, nyárban* stb. Világos példáulúl idézhetjük a következő népdalt, melyben az időviszony jelzése sűrűn előfordúl (Ny. IV: 528):

Elment a madarka,
Üres a kalitka,
Mind azt fudogálya
Visszajő tavaszra.

Ha tavaszra nem jő,
Pünkösdre visszajő,
Ha pünkösdre nem jő,
Aratásra eljő.

Ha akkorra sem jő,
Kaszálásra eljő.
Ha akkorra nem jő,
Hidd el, sohasem jő.

Tehát nem „visszajő tavaszba, pünkösdbe stb.“. Ezekből érthető egyszersmind, hogy a belső helyviszonyragok időhatározói használata aránylag kis körre szorítkozik s hogy ebben is a kifejezések nagyobb részén még világosan kiismerszik az eredetibb (körül nem zárt felületet illető) helyviszonyféle értelem (v. ö. *tájban, korban, nyomban, ízben* és *időben, esztendőben* — körben etymologice stb.).

1. Időben levést jelentő -ben.

a) A -ben -nel viszonyított objectum — legalább mai jelentése szerint — valóságos időfogalom, úgy hogy a nevezett rag az alapszóban kifejezett időtartalom határain belül levőséget jelent. Példák: holnap idejében megin

¹⁾ A haladó idő inkább hasonlít pl. egy síma felületen kezdet és vég nélkül futó golyóhoz, mint pl. egy házból, körülzárt térből kijövő tárgyhöz.

utra kelhet. Tol. sz. III. | nekem is van virágom, leszakaszton
 jövőd^{ben} (t. i. jövő időben). Erd. II 157. || mikorj^{ába} éggy
 ősz embőr mönt elibe. Ny. II: 131.; és mikor^{ba} hozták bé az
 étet. Ny. II: 131. (a régi nyelvben is gyakori az ilyen kifeje-
 zés) || de napon és hó^{ban}, év^{ben}, esztendő^{ben}. Ar. I: 232.; écz-
 ezer esik esztendő^{be} ur naptya. Ny. III: 85. | irtanak ezer^{ben},
 ötszáz ötven hat^{ban} (elliptikus kifejezés e. h. ezer esztendőben).
 Ar. III: 168. V. ö. itt e népies kifejezéseket: most más^{ban}
 írnak, mint azelőtt; dejszen más^{ban} írnak most nekünk. Lehr.
 124. || s ki látta valaha villámlani tél^{ben}. Ar. I: 312.; nyáron
 meleg, tél^{ben} hideg lesz. Ar. I: 370.; merre a nap tél^{ben} feljő.
 Ar. III: 372.; a zöld mező tél^{ben} kihal. Ar. I: 146.; más is
 tél^{ben} csinál házat. Ny. IV: 388. | nyár^{ba} virágozik a repecze.
 Abafi sznpd. 23. || eljősz-e farsang^{ban} hozzám. Erd. I: 84; ne-
 ked adom ezt a jövő farsang^{ba} Abafi sznpd. 25; a zöld far-
 sang^{ban} megkérített Népk. gy. I: 165; karácson^{ban} hirdet-
 nek Ar. I: 92. || sötét éj^{ben} . . . virraszta Ar. I: 201.; éjjél^{ben},
 mikor alszom . . . Népk. gy. I: 78; s ki látta valaha villámlani
 tél^{ben}, fegyver csillogását fekete éjjél^{ben} Ar.; *ebe* az éjjél^{be} é
 naon szíép agárczafa nyítt Ny. I: 375. | piros pünkösdi nap-
 ján, hajnal^{ban} születtem Ny. V: 280. || egy perc^{ben} üres lett
 kamara és pince Ar. III: 179; és a menyben a mi üdvösség
 van, egy perc^{ben} mint azt átérezem Pet. 207. Elliptikus kife-
 jezés: egybe = rögtön, t. i. egy pillanatban Ny. II: 181; egy-
ben elébe siet zokogó neje Zal. V. é. Ide tartoznak a követke-
 zők is: minapá^{ban}, ez napá^{ban}, mostaná^{ban}, hajdaná^{ban}, stb.,
 pl. össze találkoztam minapí^{ban}, egy fő asszonysággal. Fal.
 197.; a minapá^{ban} erre ménétek. Ny. VII: 43. | a minap is,
 még nem régi^{be}. Ny. VI: 236. | ez napá^{ban} jobb annál. Ny. |
 itt nyargalt hajdaná^{ban}, hol én szántok mostaná^{ban}. Kisf. K.

Mind e tárgyalt szólásokban ép oly gyakran, sőt tán
 még gyakrabban találkozunk az -n raggal is; példakul szol-
 gálhatnak: szöknöm éjnek éjén volna szégyenemre. Ny. VIII:
 120. | zúg az erdő éji órán. Ar. | éjjélén kocognak özvegy
 ablakába. Ar. | hónap után kis keddön, borju nyúzó péntekön.
 Ny. VIII: 461.

Eltérő ezektől a -ben -nek olyan időhatározói használata,
 midőn nem csupán azt jelenti, hogy a subjectum az objec-

tumban kifejezett időtartalom határain belül van, hanem hogy egyszersemind annak működése az egész időtartamot betölti, tehát midőn a -ben ragos szó nem a mikor?, hanem a meddig mennyi időn át? kérdésekre felel meg. Példák: eltuala ferieuel het eztendőben (t. i. esztendőkön át) ő zűzesegetől fogua. Münch. C. 112.; neűuen hat eztendőben alkottatot e temp-lom, es te három napokban kőltőd fel azt. Münch. C. 172. | leán korunkba mindig egyűtt jártunk. Ny. VI: 235. | leztek ot soc eztendőben es hoziu idekben. Bécsi C. 110.; meg sem fogyatkozanak ez idevken ez napokban. Marg. Élet. 88.; es sirata őtet annep ket napokban. Bécsi. C. 47.; hat honapokban olayial kenettetnec vala Bécsi C. 52.; meg betegőlec sok napokban. Bécsi C. 154.; ki tegedet kilenc honapokban en me-hemben viselteec és teiet három eztendőben attam. Bécsi C. 89. | a ki a nagy hétben kétszer meg kéretett. Népk. gy. I: 4.; mikor bőitőlt uolna neűuen napokban es neűuen eyekben. Münch. C. 18.; es uala a kietlenben neűuen napokban es neűuen eyekben. Münch. C. 71.; és űlő oth harmic napokban. Bécsi. C. 15.; lakozec zaz őt eztendőben. Bécsi C. 47.; ne igtatoc három napokban es három eyekben. Bécsi C. 58.; zolgallone őnekic soc napokban. Bécsi. C. 98.; es marada ot ket napokban Münch. C. 176. | télbe örökkétig a puczokba űssz, nyárba Ny. VI: 517.; télbe nyárba, hóba sárba. Km.; a ki nyárban nem gyűjt, télen keveset fűt. Erd. Km. 303.; télben nyárban egy szokást tartunk. Mik. 200.; rosz menedék télbe nyárba. Ar. I: 195.

b) A -ben -nel viszonyított objectum vilá-gosan tér fogalom, mely az idő jelzésére át-vitelesen használtatik: tavasztájban, ha nyilnak a virágok. Abafi sznpd. 40. | itt tanyázunk nap hosszában. Pet. 124. | egy közben: egy időközben. Ny. II: 182.; a 15-ik sae-culumnak a közepiben. Mik. 150.; harc közben, játék közben eközben stb. | nyomban, helyben, iziben megteszi (= rögtön) | ezt gondolta János, s több ízben gondolta. Ján. 17. (értsd: több alkalommal, több időben; v. ő. a sójom több versbe és még ujjitotta a reá csapást. Vadr. 401.); űllőn belé elsűbe (t. i. első ízben) maga. Ny. II: 175.; mi még be legēsőbe a templomba? Ny. II: 178.; elsűbe levest egyi, azután hust. Ny. VII: 467.;

harmadszoriban (t. i. 3-ad ízben) válik meg. Népk. gy. I: 395.; egyetlenben (egy ízben) láttam. (Erdély) Ny. VI: 359. V. ö. mihelyen olvassák, ottan esmerék. Matkó. Ny. II: 167. | jó kenyérebéd táján volt az idő. Népk. gy. I: 457.

c) A *-ben -nel* viszonyított o b j e c t u m állapopot (valamivel való foglalkozást) jelent, melynek alkalomával, azaz idejében, a subjectum működése történik. Ezen használat tehát akár állapothatározónak is vehető. Példák: sirass anyám, sirass, éltömbe (éltem idején), hadd hajjam, hadd hajjam éltömbe, hogy siratsz hótomba. Vadr. 124.; az myt eltedben thees wolth, azth holtodban mutatod meg. Peer C. 100. | s ekként kézfogójok itt létemben essék. Dor. II. k. | elő álmokban (álma idején) az gazdag meghala. RMK. I: 292. (V. ö. ez iiel elő álmokoron kidüle. Mik. 264.; másod álmokoron és ha harmad álmokoron megjövend. Érdy C. 156.)

|| élte virágjában (t. i. virágkorában) leszén vége. Fal. 527.; tiszta búza virágjába éfagyott. Szeg. népd. 26. || háboruban azt mondták, béke időn azt vetik. A. I: 95. | ének (éj-nek) mélséges vesztegségében felkele (in profundo noctis). Ehr. C. 4. | tizenkét óra alkalmába meg is tejjesedék. Ny. VIII: 230. || vas szerszamnac pengése nem hallattatott az háznak fel eppítésében (ferrementa non sunt audita in domo cum aedificaretur) Kárb. a. 307. | száz esztendő forgásiban alig láttunk... Fal. 469. | mert nem látott minden léptében nyomában olyat, ... Jáu. XX.

-Ben jelentésű viszonzások és ragok időhatározói alkalmazása más nyelvekben; finn: *hän kutoo verkon viikossa*: ő egy hálót köt egy hét alatt (tdkp hétben); *hän oli jo nuoruudessaan ahkera*: már ifjukurában szorgalmas volt; *kerran päivässä*: egyszer egy nap alatt | *Tammikuussa, Helmikuussa*: januáriusban, februáriusban | *lasten nukuessa*: a gyermekek alvása közben; *pappi on saarnaamassa*: a pap prédikálásban van; l. B. Fny. 95. | görög: *ἐν τοῦτω τῷ ἔτει*: in diesem jahre; *ἐν ὀλίγαις ἡμέραις*: innerhalb weniger tage (Curtius)

|| latin: in praesenti, in omni aeternitate, in tempore (zu rechter zeit), ter in anno stb. (Gossrau).

2. A -be, -ből mint időhatározók.

A rendes -ra, -ról ragok mellett a mozgás momentumát tartalmazó belső helyviszony-ragok csak igen gyéren fordulnak elő időhatározói szereppel, elannyira, hogy még minden -ben ragos időhatározói szólásnak sem felelnek meg egyúttal -be és -ből -lel valók. Adatgyűjteményünkéből csak pár vált be e csoportba, ilyenek: mykoron kedeege ywtot volua harmyncz ezten-dős koraban. Érdy C. 561. | belenyúlik ez idő az éjszakába, behúzódik a háború a nyárba, harminczadik évébe lép, a jövőbe tekint, visszanéz a multba stb. | egy két kebel fáj még a multba vissza. Ar. I: 427.

-Be jelentésű viszonyszók és ragok időhatározó alkalmazása más nyelvekben: fin n: *joulusta püüsiisiseen*: karácsonytól húsvétig, *uuteen vuoteen saakka*: új évig | *hyvään aikaan*: jó ideig, *joulun aikuan palaan minä kotiin*: karácsonytájt hazatérek | *hän kutoo kyyneirän päiväänsä*: ő egy rőtöt szó napjában. B. Fny. 99. || görög *εἰς τὴν ὁσσεραίαν*: in diem proximum; *εἰς ἑσπέραν*: gegen abend; *ἔτος εἰς ἔτος*: jahr auf jahr; *εἰς αὐτόν*: zur guten Stunde (Curtius) || latin: *dormire in lucem* (in den tag hinein), *in omne tempus* (für immer), *in posterum*, *aeternum* | *indutiae in centum annos factae* (auf hundert jahre) (Gossrau).

Az időből való kiindulást jelentő -ből használatára példák: jó időkből rossz szokása. Vör. | ifjú koromból emlék, gyermek éveimből maradt fenn | ojat rikótottam vóna, hogy kied helyből elájult vóna (v. ö. nyomban megteszi) Ny. V: 221. E példában: *uram te emlekezeted nemzetekből nemzetekbe* (Apor C. 105.). Idegenszerűséget kell látnunk (a Vgata szerint: a *generatione in generationem*; a megfelelő héber mondat kifejezése *lédör vädör* = nemzedékhez és nemzedékhez).

A finn nyelv gyakrabban él elatíval az időviszonyok jelzésében, így: *aamusta püivä pisin on*: reggeltől leghosszabb a nap. Ahl. 1.; *aamusta püivä jatkuu ei illasta*: reggeltől folytatódik a nap, nem estétől (kezdvé). Ahl. 1.; *Heluntaista on kulunut kolme viikkoa*: pünkösd óta (tdkp. -ből) 3 hét múlt el; *ehtoo-yöstä lapsi oli levoton*: éjjel felé (tdkp. -ből) a gyermek nyugtalan volt. B. Fny. 97. | a görögben is előfordul *ἐκ*

παίδων: seit der knabenzeit; *ἐκ παλαιού*: von alters her; *ἐκ τοῦ δειπνου*: gleich nach dem mahle (Curtius) szintígy a latinban: *ex tempore* (auf der stelle), *ex illo* die, diem *ex* die expectare, *ex quo* (seitdem) (Gossrau).

II. A belsőségi viszonyragok átvitt értelmű használatai.

Átvittnek lehet tekinteni tágabb értelemben a viszonyragoknak minden olyan használatát, mely az eredetitől — akár az objectum minőségében, akár a viszonyszócska jelentésében rejlő oknál fogva — bármilyen fokban eltér. Ilyen értelemben a belsőségi viszonyragok fentebb tárgyalt használatainak nagyobb része is átviteles lehetne, amennyiben pl. a *-ben* — nem is szólva időhatározói szerepéről — midőn csak *felületen* levést, vagy anyag *között* levőséget jelent, már is eltért primitív értelmétől. S valóban, midőn itt külön kategoriát állítunk fel az átviteles használatokra, nem annyira magára az átvitelre, mint inkább az átvitel fokára és minőségére tekintünk. Az előbbiekben mutatkozó átvitel aránylag csekély foku, nem terjed túl a hely s a hozzá legközelebb álló időfogalom körén s a felfogás is, melynek alapján létrejött, minden különös okoskodás nélkül világosan előtűnik. Másként van a dolog a következőkben. Itt az átvitel magasabb fokú s az eredeti helyviszony-féle jelentéstől annyira eltér, hogy legtöbbször csak sejtelmünk, különböző — gyakran egymástól messze eső — conjecturánk lehet magyarázatára. Midőn a körülzárt térben való belsőség alaki jele a részben körülzárt, vagy csak vonaloktól határolt tér (felület) szavához is hozzájárul: az ez által támadt átvitel *synecdoche*-s jellemű, benne a *pars pro toto*-féle eljárás érvényesül (részben körülzárt = teljesen körülzárt tér a nyelvbeli kifejezésben). Viszont azon neme az átvitelnek, mely úgy keletkezett, hogy a helyviszonyítás mechanikai elemeivel szorosán kapcsolatos időbeli momentumok emelkedtek ki, vagyis az időhatározói használat *metonymikus* természetű, benne az eredeti fogalom helyett, pusztán egyik jegye, vagy — mondjuk bár — egy vele kapcsolatos fogalom alkalmazódik. Ezekkel ellentétben a jelen fejezetben tárgyalt átvitelek: a mód,

czél, ok, eszköz, állapot, stb. valóságos *metaphorák*, igazi képes kifejezések, melyek az eredeti helyviszony-féle fogalmakkal csak analogikus összefüggésben vannak; a czél hasonlít a mozgás végpontjához, az ok a kiinduló ponthoz stb. (Képletileg: mód: czél: ok = mozgó, illetőleg nyugvó tér: mozgó végpont: mozgó kezdőpont). Meg kell itt jegyeznünk, hogy valamint a legprimitívebb jelentésnél (pl. midőn a *-ben* az objectumban való bensőséget, bennlételt fejez ki) a viszonyítás alkotó elemét nem pusztán a rag, hanem az objectum, subjectum, sőt a viszonyítási praedicatum (az állítmány) képezi: szintúgy az átviteles használatban a képes kifejezéshez hozzájárul a ragon kívül főleg az objectum és praedicatum is. Tehát pl. hogy e kifejezés „gyászban van” állapothatározó, nemcsak azért van, hogy a *-ben* használata átviteles, hanem mivel az objectum (gyász) is állapotot jelentő szó. Így van ez, ha ezt mondjuk is: házban van, ifjúkorban van; hogy ezek hely- és időhatározók, függ a „ház” és „kor” objectumok jelentésétől is. Ez szolgáljon egyúttal megokolásul arra nézve, hogy miért tulajdonítunk egész tárgyalásunk folyamán a ragos alapszónak oly jelentőséget, melynél fogva az alsóbb csoportokat ennek szempontja szerint osztottuk be.

A. A -ben ragnak átvitt értelmű használatai.

Az itten felhozható esetek három nagy csoportba oszthatók, melyek főképen a ragnak functióváltozásán alapúlnak s a következők: 1. *-ben* mint állapothatározó; 2. mint eredethatározó; 3. mint véghatározó. Az első csoportban külön foglaljuk *a)* az állapotban levést jelentő *-ben*, *b)* a módhatározói *-ben* adatait; a másodiknak alosztályai: *a)* *-ben* mint részhatározó; *b)* *-ben* mint eszközhatározó; *c)* *-ben* mint okhatározó, a harmadikban a *-ben* tárgyhatározói jelentéséről fogunk szólni.

I. -ben mint állapothatározó.

a) Állapotban levést jelentő -ben.

a) A viszonyítási objectum a legszorosabb értelemben vett állapotot jelenti (v. ö. ily állapotban nyomott el a szunnyadás, Kárm.; nevelő állapotban nem vagyok, Mikes; enyhítetek állapotomban Lil. I. k.)

Példák, melyekben az objectum szellemi állapotot jelentő fogalom: *milostben* terunteve. HB | *bában* él miattam. Ny. VII: 213.; *menjen ki a zöld erdőbe bújába*. Népk. gy. I: 132. | *ó én szeretlek néma bánatodban*. Eötv. | *hát te is ősz ember keseríteni jössz e bajomban*. Zal. IV. é. | *mert mind valánk úristennek nagy haragjában*. RMK. II: 58. | *gyűjtja kemény szívét s hagyja lángos tűzben, haragban henteregni és kevélységben*. Zr. I: 45.; *ne váljunk el haragban egymástól*. Pet. 216.; *haragban van, mint V. F. az inasával*. Erd. Km. 407. | *széles utcán, széles jó kedvében, megy Laboda... Vör.*; *be rossz kedvben vagyunk, felelt neki János*. Ján. XIX.; *csak úgy üldögelnek hallgatók kedvökben*, Pet. 262.; *olyan benne vagy a Lunley kedvében*, Mik. mul. 50. | *adar honac... napiat zerzce vendegsegbe es örömbc*. Bécsi C. 69.; *nagy erembc leen raytta*. Érdy C. 270. | *de az ymadsagnak zerelmében aytatossagaba indulatlan marad vala meg*. Példák K. 6. | *valami édesség volt érzésében*. Ján. 22. | *de még küld ezeret: van olyan szándékban*. Zr. V. 50. | *hogya a halgatók lelki jóságokban öregbedgyenek*, Pzpr. c. 2. | *nem ismerem még párod az elmésségben*, Pet. 186.

Az objectum testi állapot: *hagyjátok életben*. Ján. IX. *mind jártam éltemben, úgy szirassz holtomban*. Erd. I: 421. | *az te fejed legyen egésztségben*. Zr. V: 74.; *nem jöttél betegségembe, jere el temetésemre*. Ny. IV: 383. | *faidalomba zilódd a the fiadat*. Tih. C. 78.; *kezde esmeg nagy few fayasban faradozny*. Érdy C. 232. | *koplasásban tölt gyásznapiokat*. Pet. 137. | *midőn a természet szunnyadoz álmában*. Anyos. || *jó; színben van*. Ny. II: 113. (a test színe = állapota, illetőleg annak jele); *el változyk ew zyneben*. Érdy C. 126.; *a szénibe vörösre változik*. Vadr. 3. || *olyan leen mha ingen leeleekben sem lett vona* (= magán kívül volt örömeiben; léleekben = éssben, józan állapotban) Érdy C. 511. — A finn nyelvben hasonlóan van ez kifejezve: *hyvä koira kuoltuansa, ilkeä eläessään* = jó az eb holtában, csúf életében. Ahl. 25.; *humalassa kaikki hullut* = részegségében mindenki bolond. Ahl. 24.

A viszonyítási objectum külső (a subjectummal csak kapcsolatban álló, nem rajta vagy benne levő) állapot, illetőleg viszony, vagy körülmény. Példák: *hagyjátok őt békében*

élni. Pet. 329.; jó kedvvel fogada és békességbe tarta. RMK. II: 13. | ne fualkodjál a jó szerencsében. Fal. 577.; marhában van (marha szerencsében, játékosra mondják ha nyer) Erd. km. 285. | vannak kyk özvegyseegben eelnek. Érd C. 353. | zegensegben es eletnek kemenesegeben futnanak. Dom. C. 21. | oly paraszt név nincs divatban. Cson. 273. | ez a villa forhantba van. Ny. VIII: 224. | azon vagy, hogy te minket kötelben (kötelességben) hagyj. Kat. leg. 1971. | híredben, nevedben korszult nemesség. Mur. I. r.

β) A viszonyítási objectum cselekvést jelent alapjában, melynek folyamában a subjectum van. Az előbbiekre nyugvó állapothoz képest ez folyamatos állapot. Példák, melyekben az objectum testi és szellemi cselekvés: J. elmerült annak nézésében. Ján. 22. | ki szép, sírtában is szép. Km. | az igaz barátság nem áll boritalban. || kevéiben múlt, hogy el nem szunnyadt figyelmezésben. Ar. III: 197. | szerény lesznek kíváncsáimban. Ar. I: 80. | feledtében egyet viczorodik. Fal. 21. | hazudtam én, hogy várok türelemben. Pet. 241. | tudom hazugságban engem nem hágy senki. Ny. VI: 475. || (testi és szellemi működés együtt): elmuleek tely eynék hozzosaga nagy syralmban. Marg. Élet. 163. | mykoron sokayg allot volna ezenkeppen ev imadsagban. Marg. Élet. 76., zevnetlen jmadsgban es isteny gondolatokban al vala. Corn. C. 40.; az the imadsagidba meghalgattatál. Kaz. C. 34. | forduljatok hozzám böjtben és siralomban és gyászolatban. Bécsi C.; ült az özvegy talpig gyászban. Ar.; gyászban van a hold is, visel nagy felleget. Mur. III. r. 169. | ez keerelemcsben vele valaunk. . . . Érdy C. 356.

Egyébnevelő működést, főleg mozgásfélét jelent az objectum a következőkben: T. tolongásban hamar utat veszte. Ar | sétálásomban egy bak kecskére találtam. Ny. VI: 278. | nincs nyugodalma futásában sem győzedelemben. Zal. III. é.; leverte az annyát futtába. Ar. I: 23. | eele zent yrasban es kenyweknek zerzeeseben mwncalkodván Érdy C. 561. | utat talál véghez vitelében. Pázm. Ny. K. XV: 219. | megéhezének a nagy öldöklésben. Ján. 15. | evrel vala ev magat foglalnya az elastromnak mentevl alab valo szolgálatyban. Marg. I. 22. | az kenyvernek zegesenek osztogatasaban, azaz: az oltary zentsegeknek

veteleben. Corn. C. 24. | nevelőben a leánya. Ar. I: 18. | két lányom van kérébe. Népk. gy. I: 223. | késérőben jár az irigy bánattal. Fal. 408. | de az lágy folyhók... essőben állanak. Zr. III: 22.; estében fegyvere iszonyuan zörög. Zr. VII: 76.; esőben van fényes koronájok. Zr. I: 58.; estében negyedszer sujt hozzá a mester. Pet. | gyümölcse már túlérve rothadásban van. Pet. 338. | alkonyúló félben van már élte napja. Pet. 192. | az nap nyugtában vagyon. Abafi sznpd. 12.; a nap nyugovóban vagyon. Népk. gy. I: 138. | nincs egy árva fűszál a torsi közt kelőben. Ar. | lovam lába indulóban, magam szája búcsuzóban. Erd. I: 20. | lemenőben volt a nap. Pet. | Szömöre a kádár, az is indulóban. Ar. | nagy égi háboru volt keletkezőben. Ján. 8. | forrójában vagyon fajtalanságunk. Fal. 48. | szűrös vótá a lakadalomba. Ny. III: 30. | zentssegnek hatod regulaya al zent leleknek evtesseben. Corn. C. 45. | az zentsseeges eelet nem aal az kemeen eelethek vyeleeseben. Érdy C. 393. Ilyenek a köv. finn példák is: *aika on silloin joutavassa, kuin on pappi soutamassa*. Ahl. 1.; *parempi kuningas kuuluviissa, kuin nükylvissä*. Ahl. 65.

Ide sorozhatók a következők is, melyekben az objectum valóságban (dolog, harcz, táncz, stb.), vagy legalább átvitelesen (szó, beszéd=szólás, csók=csókolás; az eredmény a működés helyett) szintén működés, noha a ragos alapszó nem igei származék: és ez dologba semmit nem félj. Kat. leg. 2096.; olyas dolgokban foglalatoskodik. Fal. 336.; nem merek tagadást tenni a dologban. Ar.; most ur dolgába játszatjuk. Ny. IX: 520.: körömködik a dologba. Ny. III: 30. | munkában az éjet nappal teszik egygé. Ny. V: 363. | hadban valo vezedelemtevl... meg zabadwltassanak. Érdy C. 268.; hadban is sok sebben testünkkel evezünk. Mur. III: 126.; nyugtalan ez mind harczaiban mind tetteiben. Zal. I. é.; őket az ég átellenén a két hajnal harczban lelé. Ar. | serényen futamnak táncban a leányok. RMK. I: 200. s kiront a jókedv tánczban és dalon. Ar. III: 256. | sem yrasban evtett látnya, sem bezedben hal-lanya. Ehr. C. 66.; a családfő ott ül... bizalmas beszédben szomszéd-dal. Pet. 324.; menydörgedelmes beszédben szórtá vád-jait. Arist. 45.; taneita uala azokat peldabezedeben. Münch. C. 76. | nem hallottam erről semmit is pletykában. Ar. I:

231. | legelső szavamban is most hozzád térek. Ny. VI: 184.; mintsem szavamban tégedet csufoljalak. Lil. III: k. | azt akar-nák, fülánk legyen csókomba. Ar.; annyi sok csókokban, ah-hová levél. Lil. II: k. | gyöngé térde fagyban kékül. Ar. | my-choda malasztot vet volna az keresztsebben. Corn. C. 17.

A következőkben elliptikus mondatokkal van dolgunk oly formán, hogy rendesen a d o l o g van belőlük kihagyva; pl. ahben azth mutatvan. Dom. C. 226.; Márs volt más segéde, szolgált is elégben. Mur. III. 360. | kiállok én teveled akármi-ben. Népk. gy. I: 391.; ebben agg apádnak haszna nincsen. Ny. III: 307.; megígérte, hogy alszik, hisz mi van abban. Népk. gy. I: 405.; ellendíttem abban, hogy a kert eladógygyék; my tenckevd benne, myt gondolsz te vele. Marg. Élet. 84.; atya istennek zerelme háromba al. Corn. C. 140.; abban áll a mulatsága. Ar. I: 14.; mi hasznunk van abba. Ny. IV. 288.

Hasonlókép ide valók azon kifejezések, melyekben az ob-jectum azon személy foglalkozását, szerepét jelenti, kinck álla-potáról szó van; pl.: h wzon ewt eztendeeg cele a papassagban. Érdy C. 376. | te zenth atyad, kywel egy ystensegben vagy. Török C. 19. | integet távúlról, hogy követségben van. Zr. XI: 43. | E. prófétával rokonságban volt. Pet. 164.

γ) Az objectum valamely tárgy, eszköz, vagy anyag, mely az illető állapotnak különös ismertető jele, pl.: fegyver-ben áll az égi had. Ar. I: 139. (v. ö. ἐν πέλταις, τόξοις δια-γωνίζεσθαι mit schilden, bogen ausgerüstet sein. Curtius.) | pártában maradt. Erd. Km. 324.; koszorúmban úgy vigyenek esküvőre. Ar. I: 35. | lányok mennek aranyba, arany koszo-rúba, utúnok a legények sárga sarkantyúba. Ny. I: 229. | pa-pucsban kezdeni, mezitláb végezni. Erd. Km. 321. | térdig vasba vagyok, könyékig bilincsbe. Népk. gy. I: 34.; békóba van a lába. Népk. gy. I: 192. | ott ül jegybe gyűrűbe. Ny. II: 286. | elszalad egy ingben. Ar. I: 373. || jó húsba van. Vadr. 377. | tűzben állunk már tetőtől talpig. Pet. 337.; a csók tűzé-ben össze olvad ajkunk. Pet. 329. | enyém (szemem) forró könnyekben ég. Ar. I: 41. | öröm, üröm csak egy betűben különböznek. Erd. Km. 317. | harangoz a szélben a vödör (t. i. szeles időben, állapotban) Ar. I: 243.

δ) Az *objectum* a viszonyítási *praedicatum* ban kifejezett tulajdonság tárgyát képezi, vagyis azt fejezi ki, hogy mire vonatkozik a *subjectum* nak bizonyos tulajdonsága. Példák: ez *zyz nemebe* nőmő uala, *koraba yffyu*, *termetebe zeep*. Kaz. C. 39.; *termetebe ekős uala es arcayaban* igen *zeep erkőceben* ert. Kaz. C. 43.; *rut vala képében*. Zal. V. é. | *reményben* gazdag, *tettben* szapora. Ar. I: 429. | *fegyvert is aranyban* gazdagot és *kőben*. Ar. II: 275. | az ur isten *ky mindenekben* gazdag. Dom. C. 28. — Ilyenek még a következők: ki *közöttök első erős természetben*. Mur. I. r. | *vállban* erősebb. Zal. II: é. | *tekéntetedben* embereknel kedves, *beszédében* ékes, *karodban* erős. RMK. I: 203.; *vállaiiban* Átlás, *Herkules szivében*, *nyelvében* *Uliesses*, *Antenor eszében*, *szerelmében* *Páris*, *Titán személyében* stb. Mur. I. r. | *deli minden mozdulatában*. Zal. I. é. | *szivedben* bátor, miként vad oroszlán. RMK. I: 282.; *légy bátor szivedbe*. Guary C. 56. | *senky yoazagban* ffeellyeh nem mehet. Érdy C. 354. | *testedben* tiszta, *lelkedben* fénes, *szivedben* bátor. RMK. I: 203. | az *fyw seмыben* nem *kylemb* az *atyatwl*. Érdy C. 114. | *fogyatkozás* *vagyon ev zarnyayban*. Corn. C. 123. | *kezde testben* üregedni, *jó erkőcsben* nevedkedni. Kat. leg. 547. | *vevn tellyes egességel mynd zemeben*, *mynd feychen* es *mynd tellyes testeben*. Marg. Élet. 188. | *fölülmult...* *dicsősségben* és *bölcsességben*, *kazdagságban* és *szépségben*. Kat. leg. 995. | *mind születésében*, *életében*, *szenvedésében* és *halálában* hasonló volt... Mik. 157. | *emberséges* vagy *szavaidban*. Zal. III. é. | a *zöreg szégény ember vót a sorsába*. Ny. IV. 84. | *mett ojan* vagy *szöméjödbe*, mint... Vadr. 91. | *minthogy szerencsétlen* volt ő *szerelmében*, *másoknak már irigy jó szerencsájében*. Mur. III: 110. | *bátorság dolgában* helyén állott. Ján. 24. || V. ő. es *sokakban* (sokra nézve) *meghalgattatyk* *vala*. Marg. Élet. 61. | *ne talam valamyben* meg bantotta (t. i. valami tekintetben, valamire nézve) ez sorort. Marg. Él. 72. | és ha nem is *bátorságban*, *megfogytak erőben*. Zal. II. é.; *gyarapodjék a magyar számrá*, mint *erőben*. Ar. I. 250.

ε) Különös állapothatározói használata a *-ben-nek*, *mikor a vele viszonyított szó — tehát a kifejezésbeli objectum — voltaképen a viszonyítás subjectuma, melynek állapotáról szó van*.

Ez különösen az efféle kifejezésekben fordul elő: elmélkedik *lelkében*, örül *szívében*, gondolkozik *magában* (v. mint a régi nyelv mondja: *önbenne*). Itt az elmélkedés, örvendés állapotát, illetőleg cselekvését maga a kifejezésbeli objectum, a lélek, szív maga — t. i. az ember viszi végbe — mely e szerint tehát értelmileg subjectum. Ide tartozó példák: *szívünkben* őruedgyünk. Br. C. 21.; *kinn rettenvén* Ferencz *szívében* változott. Mur. I. r. | *hányja-veti* elméjében, | *nyugtalan vagyok* *magamban*. Cson.; *azoc* gondolkodnac uala *ön benne*. Münch C. 44.; *menden orzag önön benne* megozlatot. Münch. C. 36.; *nemellek. . .* mondanac *ő bennec*. Münch. C. 28.; *ne akariatoc mondanotoc tünön bennetec*. Münch. C. 18.; *ez okert gondolam en bennem*. Bécsi C. 32.; *kinek egyessege önön bennedön* wagyon. Bri. 55.; *panaszoluan ewnenbenneten*. Ehr. C. 10.; *fohaszkodik bennette*. Ny. IV. : 317. | *czudaluan. . . ewnen benneten* (intra semet ipsum); *ewnewnbennete* mendenestewl foguan pokolnak leny melto. . . ; *monda ewnbenneten*. Ny. I. : 413; *ewnen benne* nagyon czodála. Kat. leg. 2914.; *kezdve önön bennegyanyakodván* mondani. Münch. C. 137.; *csudálkodván önön benne. . .* Münch. C. 166. | *de mert negédes löl bennék*. Kat. leg. 3498.; *az császár önenbenne* igen megharagvék. Kat. leg. 3390.; *mikeppen at'a val eletet ön benne*. Münch. C. 178.; *ig gondolnanac ön bennec*. Münch. C. 73.; *mit gondoltoc tü bennetek*. Münch. C. 44.

b) Módhatározói -ben.

α) A mód meghatározásának alapjául a viszonyítási praedicatumban kifejezett cselekvés minősége, illetőleg egyik sajáttsága szolgál. Példák: *hamarjában*, *sebtiben*, *iziiben* tesz valamit (ezekben a módot a praedicatum időbeli minősége jelöli); *hevenyében* elbeszéli vala. Fal. 729.; *megtanítlak* amúgy *hirtelenében*. Pet. 254.; *bemegy hát. . . sebtiben* a király elé. Népk. gy. I. : 394.; *de most már sebtiben* haza iagógyunk ám. Ny. VII. : 374.; *egyébbel nem szógalhatunk* most egy *hirtelennyiibe*. Vadr. 355.; *hirtelenében* kivezette a szürkét. Népk. gy. I. : 378. | *valóságban*, *valójában*, *igazában* tesz valamit (itt a módot a praedicatum bizonyossági minősége jelöli); *bizonyában* azt kívánnád. Kat. leg. 978.; *az királt es bizonyába* meglelhetöd. Kat. leg. 1274.; bi-

zonyaban hyzevnk nekevd. Példák K. 10.; byzonyaban nagy choda volna.... Horv. C. 2. (v. ö. bizonynyal, bizonyawal. Érdy C. 126.); felség, valóban koronád legszebb gyémántja Velsz. Ar. | benn a csikós a csárdában, iszik isten igazában. Pet. 322.; szeme sem áll Isten igazában. Km.; nem tudsz még örülni isten igazába. Pet.; békítve színleg az árgivokat, valóságban Spártával fujsz követ. Arist. 37. | várja míg itt hosszában eselem (a mód a praedicatumnak térbeli minősége.) Pet. 117. | ki szánon, ki lovon, ki csak gyalogjába. Dor. I. k. | nem kel azért istent attaliaba zeretnunk, hog... Tih. C. 7. | ujon-tában szorgalmaztatni kezdé kérését. Mik. 116. | vakjában hinni. Fal. 100. | ne menj neki bolond cseh vaktában. Ar.; hej, mulatnak ott nagyban. Népk. gy. I: 406.; javában mulatnak. || ... a melyek titokban a banyáknak szívekben... lappangának. Dor. III. k.; bokor mögé bujt titokban. Pet. 54. | mán ijén dógot csak hírbe hallott. Vadr. 397. | ki akarand te veled tóruénben perelni. Münch. C. 22. (t. i. törvényes módon, nem pl. könyörületre számítva).

β) A mód a viszonyítási praedicatumot kísérő mellékcselekvéssel van kifejezve: Sydok kyalynak mewetségghben newezetel. Török C. 191. (a nevezést kíséri a nevetés, mint amannak módja) | egy csapásban ketté derékban szakasztá. Zr. IX: 76. | ad e bort hitelbe? Népk. gy. I: 52.; hitelbe élnek. Ny. VIII: 560. Ide vonhatók a következő szólások is: inam szakadtában sietek lefelé. Ar. II: 475. | nem ment olyan lóhalálban, hanem... Népk. gy. I: 383.; lóhalálába. Erd. Km. 269.; a kit halálban szeretett (t. i. halálosan) Mik. 176.; te pajtásaiddal halálban vágynál arra. Ny. II. 28. Ezekben a cselekvés (siet, szeret) módja, illetőleg foka olyan, hogy mint kísérő mellékcselekvés, pl. az in szakadása, vagy a ló, illetőleg a subjectum halála csaknem bekövetkezik. Hasonlók ezekhez: farkas ügetésben menni. Ny. IV: 515. (a farkas ügetésének módján) | ször mentiben bánj velök. Ny. III: 305. (bánásod módja olyan legyen, mintha annak alkalmával ször mellett mennél el) se kérd, se hall, hanem aló szeme szöktében mén neki a gyermekének. Népk. gy. I: 403.

γ) A mód a subjectum alakjával van kifejezve: vén banya képében hidd őket... Ar. III: 11. (a hívás

módja a subjectumnak vén banya alakjában történik); pillangó képében. Ar.; Veselényi volt az, a követ képében. Lehr. 102.; belépett a házhoz útas képi^{ben}. Tompa; küldöm levelemöt, hogy ménynyen képömb^e. Ny. VII: 432.; képünkben maga megfelelő helyettünk. Ny. II: 110. Ide valók: olyképpen = képben, azaz oly alakban, v. ö. holott pásztor s holott kosképben járatta. *) Mur. I. r. (v. ö. *ἐν δωρεῇ τῇδε* in der reihe der geschenke, als geschenk; *ἐν προδότης μερεῖ* als zugabe. Curtius) | két alakban egy hoszorkány. Cson. 328. | megyelenek yzonyu abrazban es tekintetben. Ehr. C. 125.; egi zarandoknak abrazattyaba neky ielőnek. Kaz. C. 51.; rettenetős abrazatba az feiedelm azzonnak megh ielőnek. Tih. C. 62. | A következőkben a »név« képletesen van használva »kép« helyett, p. mert sokac iőnek en nevem^{be}. Münch. C. 58.; te neuedben emelem fel kezeimet. Apor C. 9.; Jesusnak neweeben fíel tamaztaa. Érdy C. 429.; vezérem hatalmas nevében váradat felkérem. Ar. II: 396.; királyom nevében teljes bocsánatot. Ar. II: 415. | Továbbá: hogyha nem ment dolgom a maga rendében. Pet. (a rend is alakja a subjectumnak) | jó karban van. Lehr 15. | sorba megy, mint a falusi bíróság. Erd. Km. 40. | azután ott kerékben ülő pajtásaihoz fordulván... Fal. 291.; karikába fekszik, mint a kutya. Ny. II: 367. | ki jámbusokban ír, kivált komoly verset. Ar. III: 360, | rajzban sem kisebb, mint ez a kalamáris. Ar. III: 187. || A következőkben az alapszó tárgy, mely az alakra képletesen van használva, p. hajfonadéka bokros szalagban veri az inát. Lehr 384. | fehér gyöngyökben felszökellő hideg forrás. Ar. I: 117. | haja szabados fűrtökben omolt el tündöklő vállán. Zal. I. é.; ősz haja véresedett fűrtökben lóg le fejéről. Zal. V. é. Ide vonhatók a következő szólások is: holta után élte árnyékban (árnyék módjára, alakjára) elrepült. Zr. XV: 90. | en latom az eyel lelevkben nagy dychesegel menyorzagban felvinny evtet. Marg. Élet. 109. (t. i. lélek alakjában, oly módon, hogy csakis lélekből állott). V. ö. még: aranyban, ezüstben eluyered a hasznát (t. i. arany alakjában) Ar. II: 372.; húsz forint sájtoba lenne neki a fizetése. Ny. II: 178. — V. ö. Zwanzig gulden in silber.

*) A képpen szó hosszú mássalhangzója a képben assimilációjából származhatott.

δ) A mód a subjectumnak mennyiségbeli (számbeli) momentumaival van kifejezve: most má héba mégyök magamba. Ny. VIII: 373.; faluvégen... egy kis ház magába. Abafi sznpd. 44.; kecskeméti csárdában, három betyár magában. Erd. I: 199. (v. ö. a fősvényiség nem jár magán. Fal.; magunkra leszünk. Ar. I: 414.) || *eggyütt* a régi nyelvben *egyemben*, p. *egyembe* és mynd feyet haytának. RMK. I: 295.; *egyembe* eleredének, *egyembe* kinenének, *egyembe* meghiedelmezék magokat. Bécsi C. 3, 14, 22. (*eggyütt* login-kább eredeti helyhatározói értelemben fordul elő, p. így szól *eggyütt* Luther. RMK. I: 317.) Másféle alakjai még: *egyetemben*, *egyetlenben*, p. *egyembe* ülnek vala. Münch. C. 125.; mikoron mennének *egyetlenben*. Ehr. C. 13. A finn nyelv is így fejezi ki a megfelelő jelentést: *siitä kuin saivat olla yhdessä*: azért, hogy egygyütt lehettek. B. Fny. 140. || haza ménőnk *hármasba* (három lovon). Ny. VI: 518.; *négyesben* hajtát.

2. -ben mint eredethatározó.

a) Részhatározó -ben.

Midőn a -ben azt fejezi ki, hogy a viszonyítási praedictum a vele ragozott objectumnak nem teljes egészére, hanem csak egy részére vonatkozik: olyan átvitel támad, melyben a -ben eredethatározó viszonzyszók és ragok (partitívus, ablatívus; -ből) jelentését veszi fel (a mennyiben t. i. a nyelv a részt rendesen mintegy az egészből kiválónak fogja fel, nem pedig — mint jelen esetben — az egészben benn levőnek). E partitívus használat legvilágosabban az olyan példákban nyilatkozik, melyekben az alapszó mellett ott áll a *rész* szó is, p. a táncolásban elég *részt* veszen, (értsd: a táncolásból). Ny. VI: 476.; *része* van az örökségben; *díjban* *részesül*. Továbbá: nem vehete *részt* a halálban. Kat. leg. 1240.; abban is *részt* vettél. Ny. IV: 166.; százszorososan vesz *részt* mind ebben az ősi világban. Zal. II. é.; ogyun neki mend *ioven* *rezt*. HB.; sokszor volt urával háboruban *része*. Ar. II; 115. | jól élnek az Istentől adott gazdagsággal, kik szükölködő szegényeknek *részt* tesznek benne. Tel. Ny. VI: 163.; köszönöm, vót *részem* benne. Ny. IX: 537.; a szegényeknek *részt* tesznek benne. Ny. VI: 173.

a) A részleges objectum anyag, vagy legalább annak vett egyéb fogalom. Az igék, melyekkel itt leggyakrabban találkozunk: *eszik, iszik, ad, vesz, hoz, válogat, tart, jut* s több efféle. Példák: Judítnac adanac, mellec O. marhainac bizoneitatanac lenni *aranban* es *ezüstben* es *ruhaban* es minden *ag lepelben*. Bécsi C. 44.; annyit adok én földemben. Erd. I: 322.; ágátoc nekőnc a tñ olaitocban. Münch. C. 60.; a rosszában egynehányat fellyül reá *ad*. Pázm. Ny. K. XV: 216.; ne adj eszedben, adj pénzedben. Fal. 928. Ugyanezen ige határozós kifejezéssel: se hozza ne adgy se el ne vegy *benne*. Zvon. pnp. 26.; a mit el athatoth *benne*. Lev. 27.; adott-e a szegényeknek *benne*. Tel. ev. II. b.; ha mikor adott *benne*. Fal. 182. || semmyt az menyey etekben lyctaryomban neky nem ada, monduan nem veez te az en etkemben. Példák K. 15.; az fanak... veheet gyömölőeeben. Sán. C. 15.; végy ki az olajban. Ny. I: 90.; margit azzon ezekben semmit nem akar vala venni. Marg. Élet. 57. Határozós kifejezéssel: minden keueset mit veđen *benne*. Münch. C. 179. | szerezz *bennek* valami esztendőre valót. Fal. 231.; turkál a könyvekben, szerzett *bennek* két tár szekérre valót. Fal. 660. || parančolt *byzaban, borban* es *olayban* ne illetni. Bécsi C. 34. || kerlek hogy hoz az elesegekben. Ehr. C. 141.; hogy a szőlőnek gyümölcsében hoznának. Kár. bibl.; hoziatoc ide a halacban. Münch. C. 214. Hátározós kifejezéssel: majd mintegy tizeneggyig valót elő hozok *bennek*. Medgyesi P. dial. || okosan válogatni *egyben másban*. Fal. 229.; válogat a kendermagban. Pet. 334.; válogat, mint a juhász a pengőbe. Ny. VIII. 326.; válossz a perecznek legvastagába. Ny. IX: 39.; válogat, mint medve a vaczkorban. Erd. Km. 287.; hellbe, akasztófába ném kő válogatni. Ny. V: 372. | mikor választunk *bennek*. Fal. 446. || S. az Amalekiták javaiban, a mi szép és jó volt, magának tartá. Pázm. Ny. K. XV: 216. | ha megmarad *benne*, és másszorra tartatik. Ny. VI: 163.; üsd, míg *benne* tart. Cson. 291.; egyél, míg tart *benne*. Ny. VI: 367. || alighogy neki is nem jutott a fekete lében. Dugon. Etel. | kevésnek jut benne; kinek mi jut *benne*. Lev. 22.; nekünk is jutott *benne*. Mik. 49.; kinek mi jut *benne*. RMK. I: 242. || keveset hadtanak neki benne, de *abban* semmi nem költ. Ny. VI: 162.; egy morzsánit sem hattanak *benne*. Ny. VI.

162.; tölt a pénzembem. Fal. 10. || J. ellopogatot a költő pénzben. Pázm. Ny. K. XV: 219. | több maradott a kenyériben. Pázm. Ny. K. XV: 216. | ha en nekem kellend eretlen gyewmewlcheben... Pél. 52. | mikor M. országon fogyatkozás vagyon a napban. Mik. 62. | mykoron az gyergyában igeen keues volna. Dom. C. 56.; Duna vizeben bele teltse. RMK. I: 5. | nemellyek esnek az magban kőwes felden. Érdy C. 133. | nem sokat nyom a latban. Erd. Km. 257. | Achan Jericho prédájában elrejte holmi aprólékot. Pázm. Ny. K. XV: 216. | és ívó-kútvízben nincsen-e szüksége. Ar. II: 394. | talam ew thebbeth nyerne benne. Lev. 166. | egymasnak kell benne küldőzny. Sánd. C. 2. | ha szerencsére kaphatunk benne. Fal. 4. | netalán a szomszédságra osztogassanak benne. Fal. 192. | akármi kicsint megáztat benne és megissza. Ny. VI: 163. | hányat találasz benne, a ki... Fal. 264. | szőlőt ültetsz, de te semmit be ne szűrhesz benne. RMK. II: 209.

Ide vonhatók a következők is, melyekben a részleges objectum azon anyag, melyből a viszonyítási subjectum készül vagy áll: tűűisben font koronát vetenec ő feiere. Münch. C. 68.; tewusben czynaltuala olyatant. Ehr. C. 27. | az ágakban zerzenek hayleket. Ehr. C. 39. | ... dyznonak bevreiben chynalt vezzevuel. Marg. Élet. 63. | aranyban gyártott képed. Kat. leg. 2929. | hoziatoc ennekem zappanban gartot kesseget. Bécsi C. 169. | vőn egy font nardosban (a Vinkler C. ben nardosba) alkotott nömös kenetet. Ny. I: 90. V. ö. tanulj, ha azt akarod, hogy ember legyen benned. Decs. ad. 164.

A következőkben anyagnak tekintti a nyelv az időt is: sokat veszteget a drága időben. Fal. 272.; asszonyom, nem volna jó, míg időnkben tart, ölelni. Cson. 302.; az időben többet meg nem nyerünk, hanem a mit jó cselekedetekben költünk el benne. Ny. VI: 163.

Az első sorban anyagra illő részhatározói kifejezést a nyelv testi és szellemi állapokra, sőt cselekvésekre is átviszi. Példák: örök dyűőségben aiandokoztas. Apor. C.; es valakyben az isteny zereteben semmy nynchen. Corn. C. 48.; találunk a hamis virtusban nem különben, mint a rossz pénzben eleget. Fal. 38.; ezeknek nem jutott a végső grátiában. Fal. 54.; hogy örömében ne maradjon hiány. Lehr. 463. (v. ö.

nincs semmi~~be~~ hiány. Tsz.); nem akarok a vigasztalások~~ban~~ többet elé hoznom. Ny. VI: 162. | a gyönyörűsége~~ben~~ ne zabálj. Fal. 575.; én kínomban te semmit nem is tudsz. Zr. XII: 14.; jut nektek is a szenvedés~~ben~~. Pázm. Ny. K. XV: 218.; semmi szín sem volt már a színé~~ben~~ (t. i. egészsége színéből). Pet. 330. Elliptikus: elő számlál egy falkát azok~~ban~~, melyeket szenvedett. Ny. VI: 162. || mihelyt evés~~ben~~ és ivás~~ban~~ jóllakott. Ar. III: 345.; módot talál a szabadulás~~ban~~. Pázm. Ny. K. XV: 219.; vagy császár... talál halálo~~dban~~, okvetetlen módot bosszuállásában. Zr. XII: 80. Ide vonhatók a következők is, melyekben a szellemi és testi cselekvés helyett annak credménye van jelezve: hogynem mint Isten szavá~~ba~~ csak egy íge is a földre esnék. Ny. VI: 163.; kevesebbet nem hall az én szómban. Pázm. Ny. K. XV: 216.; tanácsod~~ban~~ nékem ne adgy. Illyef. Jephth. 26. | jusson a többinek is a beszéd~~ben~~. Fal. 188. || a Sz. J. teteminél lött csudák~~ban~~ annyit számlál elő... Ny. VI: 163.; semmit az Isten törvényé~~ben~~ (v. ö. parancsában, parancsából; szavából) meg nem tartanak. Ny. VI: 163. | muzsiká~~ba~~ máj lesz módom. Ny. I: 373.; az ő dolga~~ban~~ mostan tégyen félre. Ny. V: 275.

β) Az objectum egyedi (egyéni) fogalom, melyet a viszonyítás az egyedek csoportjához, vagy neméhez képest résznek vesz. Míg az előbbieken a -*ben* ragnak igazi értelmében a -*ből*, ezekben a *közül* felel meg. Példák: ne válogass annyit a leán~~ba~~. Vadr. 195.; az fiuk~~ban~~ nem bírt tenni választ. Ar. II: 135.; válassz a legények színé~~be~~, javá~~ba~~. Tol. sz. 60.; válassz egyet a haragos fúriák~~ban~~. Zr. I: 20.; beh nem válogatnék gazdag vőlegény~~be~~. Tol. sz. 10.; az ökrök~~ben~~ válasszva nem adhatunk. Ny. VII: 320.; ez a legény mit válogat a lány~~ba~~. Ny. II: 335.; válogat a ménes lová~~ban~~, válogathat benne, van elég. Ar. | pogány török~~ben~~ tehetsz kárt nagyot is. Zr. XIII: 94.; nehogy a jószág~~ban~~ kára megint esnék. Ny. V: 311.; abba sincsen semmi károm. Ar. I: 285. | nem is val-lana kárt ben~~ned~~. Ny. VI: 404. || ördög~~ben~~ is legrosszabb a sánta. Erd. Km. 314.; gyerek~~be~~ se jó a kiséi. Ny. III: 177.; kövér ember~~ben~~ ritkán látsz bölcsét. Erd. Km. 247.; a pogán népek~~be~~ 20,000 meg holt vala. RMK. II: 79. | míg a farkas~~ba~~ tartott, addig... Ny. VIII. 251. | 22 ezeret levágának az

Israel fiaiban. Pázm. Ny. K. XV: 216.; sokat megejtett a dá-mákban. Fal. 171.; nem adnak az gyermekben ő feleségeknak. RMK. 11: 210.; vén (vön) az asszonyokba és az leányokba nehányat. Ny. I: 90.; mit haborgacz enghemet az en hyweymbe. Érdy C. 251. Elliptikus: nekik az ott állókban hallván. Ny. I: 90. Határozós kifejezéssel: né lelesseck ty *bennetek* anagy ty kevtetevk... Corn. C. 282. | kelnek fel egi keuesen az kő othon volt benek. Lev. 168. | sokat *bennek* megfogának. RMK. I: 291.; sokat *bennek* levágának, u. o. | sokakat el hagyván, keveset el mondog *benné*. Marg. Élet. 114. | kilenczuen het ezer adattatek el ő *beneek*. V. 100.; koldoloc ne vályyanak *bennec*. Borp. 86.; ezért öle meg *bennec*. Szkr. 25.; C. Martellus Turon várasánál 375 ezért vága le *bennek*. Pzk. 436.; ... kit felakasztottak *bennek*. N. Szabó F.; esett el *bennek*, mintegy hatvanig való. Kár. él, a. 11.; lehetne nevezni *bennök*, ... Fal. 356.; vágunk le *öbennek* kétszer két ezeret. Zr. V: 16.; félre vonták magukat, azért nem találunk *bennek*. Fal. 350.; esmérek *bennek*, a kik... Fal. 80.; a kit *bennek* feltalálnak, ... Fal. 875.; kit meg nem ölnek *bennek*, ... Mur. III: 82. | a sok közül egyet megkapa *bennek*. Ny. I: 90. *)

γ) Legmagasabb foka a részhatározós átvitelnek, midőn a viszonyítási praedicatum szellemi működést, (értés, tudás, felejtés, stb.) fejez ki és az objectum is valami szellemi, vagy hozzá tartozó fogalom. Példák: kezdeneek halgatny, meg erteenek *benne* haat sypolás vagyon. Érdy C. 564; semmit nem ért vala *benne*. Ny. VI: 162.; semmit *abban* nem értettek. Pázm. Ny. K. XV: 217.; ők ezeceben semmit sem erettenec. Münch. C. 153.; én legalább ismertem azokban, a kiket... Fal. 319. || nem tudván semmit a dologban. Mur. I. r.; tudós az ott való uraknak dolgában. Mur. III: 86.; ... hogy tudósabb legyek a nyelvben. Mik. 11.; ki miben tudós, *abban* gyanus. Km. Ny. V: 517.; *abban* gyanus, ebben tudós. Erd. Km. 165.; Isten tud dolgainkban. Pázm. Ny. K. XV: 219.; az embér ném tudott a dologba sémmit. Ny. IV: 37. Határozós kifejezéssel: semmit sem tud *benne*, ... Fal. 755.;

*) Ez értekezés kiadása folyamában jelent meg Tömlő Gyula jeles értekezése a »bennünket, benneteket« kifejezések eredetéről, melyeket az itten felhozott szólások alapján magyaráz. (I. Budenz Album 149. l.)

semmit sem tudok *benne*. Fal. 131.; de mit tuez te *benne*? Ker. leg. 78.; ország világ tudós *benne*. Ny. I: 129.; gyanus vagyok *benne*. Ny. II: 271. || semmyt nem erez vala *benne*. Marg. Élet. 179. || sokat felejt el *bennek*. Fal. 273. | egyet sem hisznek igazán a hit ágaiban. Ny. VI: 163.

b) Okhatározó **-ben**.

A *-ben*-nek okhatározó jelentése voltaképen az állapothatározó értelemnek egy további fokú átvitele. Valamennyi ide tartozó esetben ugyanis a ragos objectum a subjectumnak állapotát (vagy egyéb ezen főfogalom alá csoportosuló viszonyát) jelenti, úgy hogy ennek alapján az okhatározó *-ben*-t akár állapothatározónak is lehetne vennünk. A különbség a kettő között csupán a viszonyítási praedicatumban van, mely itten mintegy eredménye, következménye az objectumban jelzett állapotnak, úgy hogy e szerint amaz állapot a praedicatum okául tűnik. E két mondatban, pl.: „az anya bánatban él” és „az anya bánatában meghal” a subjectum (anya) egyformán benne van az objectumot alkotó állapotban (a bánatban). Másképen áll az ügy a praedicatummal; mert míg ez amott (él) csak egyszerűen összekapcsolja a viszonyítás alkotó elemeit, azt fejezván ki, hogy a subjectum a praedicatumban foglalt működést tényleg végzi (az anya, midőn a bánatban van, él); itt a praedicatum működése követi az objectumban jelzett állapotot, a subjectum a nevezett működéssel tényleg nincs meg az objectumban (az anya, midőn meghal, nincs már a bánatban.)

α) Az okot jelző objectum szellemi vagy testi állapot. Példák: félre esik haragjában. Ny. II: 37.; haragiába ötet tömlőbe vetette. Kaz. C. 30.; elbúsul... és ugrik haragban. Zr. XIII: 25.; fű veszett dühében; haragodnak nagy voltában... Lehr. 254.; vak tüzedben véreidet, magadat tiportad Berzs.; sirtak haragjokban. Dor. IV. k. | rágja az ajakát a Harag mérgében. I. r.; mérgében a nyelvét is hányja. Ar. III: 377.; eszi mérgében a lyukat. Ar. I: 357.; maj megpukkant mirgibe. Ny. IV: 279. | felelembe ethiketh vescen vala. Peer. C. 1.; attyaffyatol valo feelteeben fwtot. Érdy C. 387.; lóláb, suttogja félelemben. Ar. I: 316.; nem tudott hova lenni félelmében. Népk. gy. I: 439. | kiki maga szüvében búban moz-

dult meg. Zr. VI: 102.; fejét búvában balra hajtá. Lil. I. k.; felkaczagok búmban, és dühömben sírok. Ar. I: 158.; így vesződék Miklós nyers, haragos búban. Ar.; míg végre bújában össze nem roskadott. Pet. 213.; szíve búbánatban összefacsarodik. Ar.; míg a szíve bánatában megreped. Pet.; nem tud hova lenni búvában. Km.; kár a szép asszonynak búba megvénülni. Népk. gy. I: 73. | ijettébe majd megcsábult. Ny. IX: 557.; ijedtile nem tudta, mitevős legyen. . . Vadr. 414. | gondviselő angyalunk elfordul keservében. Fal. 550. | szomorúságokban elfakadtak sírva. Pet. | elkeseredésében mi telhetett tőle. Pet. | összetekergődzik kínjában. . . Zal. III. é.; kínjába leféküdt. Vadr. 400. | zeegyenységben nem mere be menni. Érdy C. 562.; a szegénység szégyeníben nem tud mit tenni. Fal. 25.; majd a föld alá bujt szégyenletében. Népk. gy. I: 395. | fyanak szeretetiben fel gerieduen. Kaz. C. 10.; szerelemben megölelem. RMK. I: 14. | örömben el fakad syral. Kaz. C. 181.; alig bírja magát örömben. Fal. 16.; örömben sír, ujjong; itten örömben Zr. könyvet hullat. Zr. IX: 32.; nagyot iszik örömben. Ny. II: 37. | tyzteltetyk ev bevlechsegeben, ezbevn vagy ezbevl. Horv. C. 88. | te Igassagokban zabadoh meg engemet. Horv. C. 10. | az ő vitéz szemek bátorságban villámnak. Zr. XV: 9. || felfakadt sebembe szinte meghalok. Lil. III. k.; nehéz sebben vére elfoly. Ar. I: 305.; talpok. . . ég eleven sebben. Ar. I: 17.; mély sebében összeroskad. Vadr. 282. | az cseh kyrál megfogattathek zent m. azzonnak zepsegeben. Marg. Élet. 28. | lata thawol egh zomywsagban lehő farkastli. Peer. C. 74. | megholtanac a mentől gonozb serelmecben es ehsegeben . . . Bécsi C. 101.; tehénvágó hídhöz megyen koplalásban. Ilosv. Lehr. 303.

Ide tartoznak a következő szólások is, melyekben az okot képező szellemi működés helyett annak eredménye van véve: meg nem zeplevsevl sem bezedeucl, sem gondolatyaban. Horv. C. 77.; megzomorodec ez igeben. Münch. C. 91.; vidula öccse tanácsában. Mur. III: 67.; byrta vala a scolát egyhazy teurenben. Dom. C. 32.; M. törvényében mindkettőt megölek. RMK. II: 88.

β) Az okot jelző objectum cselekvés. Példák: fáradtak inai a nagy hegyhágásban, de megújulának a

jó hírhallás*ban*, mint nyári fű lágy harmathullás*ban*. Mur. III: 245.; a sok forgatás*ban* össze is van az szaggatva már. Pet. 209.; elszakadt a csizmám a nagy keresés*be*. Népk. gy. I: 31.; nagyö éfaradtam a sok verések*be*. Ny. VI: 187.

Talán ide vonhatók a következő kifejezések is: kicsi*ben* mult, kevés*ben*, abban, ebben mult, melyeket az alábbiakkal együtt elliptikusoknak vehetünk, t. i. e helyett valóknak: kevés dolog*ban* mult (keves dolog volt oka, hogy elmult) stb. Példák: megtudván, hogy mi*ben* mult el a házasság. Mik. 122. | Daniel megyedec eze*ben* (t. i. a dolgok*ban*.) Bécsi C. 149. | abba' nem fő a fejem. Lehr. 22.

γ) Tárgyat, vagy anyagot jelentő fogalmak is szolgálhatnak az előbbieket mintájára okhatározókul, p.: többen halnak bor*ban*, hogysen a tenger*ben*. Erd. Km. 48. (bor*ban*: bor miatt). Hasonló kifejezések: hát a csillagok*ban* a ló meg-megbotlott. Ján. 12. (a csillagok okai a botlásnak); bukdosnak egymás*ban* a széles tornáczon. Lehr. 222. (egyik a másik bukásának oka); bukdosik egymás*ban* sok fekete árnyék. Ar. II: 257.; megütötte fejét a pincze gádor*ban*. Lehr. 325.; megroppant naszádod az álnok szikla foká*ban*.

c) Eszközhatározó -ben.

Az átvitelnek ugyanaz a módja, mely a -ben-nek okhatározói használatát létesítette, hozta létre az eszközhatározó jelentést is. Itt is csak abban áll a különőség, hogy a praedicatumot a subjectum és objectum (állapot vagy térbeli fogalom) egymáshoz való viszonylása által keletkezettnek gondoljuk, mi által az objectum a praedicatumnak (mint eredménynek) létrehozó eszközül tűnik fel. E mondatban p.: megnyomorít téged az úr isten nagy inség*ben*, a megnyomorítás az által, mintegy annak eszközével keletkezik, hogy a subjectum az inség állapotában van. Ok és eszköz egymás alá rendelt fogalmak, az eszköz egyik neme a létesítő oknak, miért is a kifejezésükben tapasztalható átviteli rokonság természetes; v. ö., hogy a *miatt* okhatározó a régi nyelvben tisztán eszközhatározó volt s etymologice is egyezik a *mi által* (*miált, miátt, mián, miá*) kifejezéssel.

α) Az objectumban jelzett eszköz állapot, vagy cselekvés (illetőleg ennek eredménye). Példák: megnyomorít téged az Uristen nagy inségben. RMK. II: 208. | szemtelenségben rajtam ki nem fogytok. Arist. 33. | ártottam néki kis tehetségemben... és minden erőmben. Zr. VI: 40. | mit nyert a halálban és mit veszte bennem. Ar. II: 465.; te benned elvesztettem mindent. Gyul. | a sarkan, mely a fratereket latásban benyelt vala... Dom. C. 40. | rajtam a hízelgésben ki nem fogsz. Arist. 61. | zabadoch meg te éudaidban (csudatétellel). Bécsi C. 130.

β) Az objectumban jelzett eszköz valamely tárgy, anyag, testrész s több efféle. Példák: nyert, mint Bertók a csikban. Fal. 920. | mosgyanak meg az éjjel hulló harmatba. Vadr. 404. || tancokat vezetven kőr-tőcben es tympanomochban. Bécsi C. 11.; enecletec istennec cim-halamochban. Bécsi C. 44. | meg oltalmaztatom te zarnadnak fedelében. Apor. C. 7. || zabadoch meg te kezében. Bécsi C. 79.; sok vitézem mult ki már kezében (v. ö. keze miatt [t. i. által] hal. Lehr. 274.)

Ide vonhatók még a következő elliptikus kifejezések: a ki kevésbe játszik (kevés anyaggal, eszközzel), valóban játszik; sokba (t. i. sok dologgal) megbántottak, sokba csufot tettek. Dor. II. k. — V. ö. a -ben eszközhatározó használatára nézve e mondatot is: kie iacodnak meínek madariban (t. i. madaraival). Bécsi C. 104.

3. -ben mint véghatározó.

Ha a -ben relative legtermészetesebb állapothatározói átvitele ismét tovább fejlődve az eredet jelentéskörébe csapott által, nem ütközhetünk meg rajta, hogy a képes kifejezésekben oly kifoghatatlan nyelv vég határozó értelmet is teremtett viszonyzócskáknak. Hiszen alapjelentésétől a vég sem esik távolabb, mint az eredet. A -ben véghatározói szerepének főképen egy kiváló neme van, melyet — mivel azon tárgyat jelöli, melyre a viszonyítás praedicatuma vonatkozik, illetőleg irányúl — tárgy határozó nak nevezhetünk. Értelme szerint a -ben e használatban a tárgyraghoz áll legközelebb (pl. hisz valaminben=valamit; csodálkozik valaminben=co-

dál valamit), melytől csak abban különbözik, hogy az általa jelölt objectum nincs oly szoros viszonyban a subjectumhoz, mint amannál. Hogy miképen keletkezhetett a tárgyhatározó értelem az állapothatározóból, következőképen képzeljük. Többször tapasztaltuk már az átvitelnek olyan módját, hogy a nyelvbeli kifejezésben az objectum a subjectum szerepét veszi fel és megfordítva; itt is felvehető ezen eset, mert midőn azt mondjuk: 'hitem van valamiben, hiszek valamiben' voltaképen ezt fejezzük ki, 'valami van hitemben, hívő állapotomban.' Így tehát a tárgyhatározói értelem a praedicatum minőségétől függ, a mennyiben az csak akkor állhat be, ha az állapot alkalmasan a praedicatum tárgyaúl (nem pusztán a viszonyítás objectumául) is tekinthető. S csakugyan azt tapasztaljuk itt, hogy a praedicatum gyanánt szolgálható fogalmak száma korlátolt. A fontosabbak ezek: hisz, bíz, reménykedik, csodálkozik, örvend, gyönyörködik, dicsekszik, könyörül, ismer, hazudik, csalatkozik, segít. A *-be*-nek ugyanilyen használatára nézve l. 71 l.

Példák a *-ben* tárgyhatározói használatára: hynek ew*benne*. Érdy C. 125.; hiszek Jézus*ban*, Krisztus*ban* és az zítől született*ben*. Kat. leg. 2756.; abba hitelt adok; *benne* való hitem; az hit menorzag*ba* nem lezón. Tih. C. 6. | én is kezdtem ígért hűségében bízni. Népk. gy. I: 122. | P. fiam*ba* is hűjába reménködtem, *benne* is egy küsnység megcsát a reménységöm. Ny. IV: 175.; mykeppen remenkettevük te *benned*. Horv. C. 23. | csodálkodék császár ab*ban*. Kat. leg. 3307.; (külömben: valami-*n* csodálkozik) | nem bízunk mi erősségünk*be*, sem kedig fegyverünk*be*. RMK. II: 71.; ki isten*ben* bíz, nem csalatkozik. Km.; vakmerőn bízni az istennek irgalmasságá*ban*. Fal. 530.; bízok isten*ben*. Ar. III: 327.; nem bízunk csak az egy isten*be*. RMK. II: 73.; nincsen bizodaluk önekik semmi*ben*, csak ab*ban* ki függött az ő körösztiben. Zr. XIV: 48.; byztattya vala ewket a kereztyen hyt*ben*. Érdy C. 436.; P. bízott az istenek segítségében. | ees erwend en lelkem en ydvesseges ysten*ben*. Apoc. C. 135.; nem örül az isten büntetés vessző*ben*. Zr. XIV: 63., az tigris nem örül úgy véres prédá*ban*. Zr. II: 101.; kedve telt a drága küldemény*ben*, fegyverek*ben*, mén*ben*. Ar. II: 413.; evrevlevk es vigadok te *benned*. Horv. 25.; örölnec ő

zűletetetebe. Münch. C. 107.; öröltenece te romlásodban es . . . te esesedben. Bécsi C. 108.; az ew zyleteesseeben ewrűlnek. Érdy C. 344.; de nem örűle sokat szabadságában. Zr. XIII: 99.; v. ö. ewrűl azon: gaudet super eam. Jord C. 410.; az angelok evrevlnek embery nemzetnek meg váltasarol. Cr. 95. | gyönyörködtünk az keresztény vérben. Zr. XIV: 63.; gyönyörködenece az ő kezeknek alkotmányában (et laetabantur in operibus manuum suarum.) H. G. u. h. 4. | dícekedik vala hatalmában es díősegeben. Bécsi C. 11.; megalázod ő ereicben dícekedőket (de sua virtute gloriantes humilias). Bécsi C. 22.; ha az kerezthffaban dychekődöl, . . . Érdy C. 377.; abban dicsekednek, a mellyben gunyolja ő nagyságokat. . . Fal. 259.; es te benned dychekődhessem. Kriza C. 74.; mikoron látnája, hogy dicsekedének a kónokban, . . . Debr. C. 179.; abban dicsekedik, hogy . . . Fal. 380.; nem akara ew hatalmassagában dychekődny. Érdy C. 109.; ne dyczekődgyeek se az kazdagh, ew kazdaghsagában, se az erőss ew cressegeben, stb. Érdy C. 109. | mű kegetlenséinkben te kőnőrőlz. Apor C. 11.; a kikben könyörűlt Isten. Pázm. Ny. K. XV: 218. | a férűűban fejedelmére ismere. Tompa.; a barátban Toldira ismerne. Ar.; kire ismert J. ebbe a banyába. Ján. 22.; e kövekben Isten kezére ismervén. Ar. II: 391. | ki hazud mindenben. Zr. V: 33.; abba pedig hazudik. Népk. gy. I: 118. | szavaidban kétes nem lehetek annak. Mur. III: 146. | erdeg semyben meg ne chalhatta volna. Érdy C. 90. || pápista királyokbann is akadoz Matkó. Matk. b. 445.; ne akadozua kész akartva mondásunkban. Zv. N. 242. | fogadni mernék a fehér lovamba. Ar. III: 210. || te segíts bajomba. Ar. I: 272.; segődelmet teeg nyomorosagaimban, dolgaymban, betegsegimben, zőksegimben, zorgalmatossagimban, banatimban, Kr. C. 30.; segely az zolgalatba a zvz marianak. Corn. C. 79.; magat semibe nem segithety. Kaz. C. 2.

Ide vonhatók a következő példák is: az zeghődség meg lewn egy napy peenzben: conventione facta ex denario. Jord. C. 415. (itt a szegődés tárgya az egy napi pénz); megzegőduen . . . eg esti penzbe. Münch. C. 50.; zeghődest toween egy napy penzben. Érdy C. 130.; egy napy penzben zeghettel. . . u. o.

Ugyancsak véghatározói (cél) kifejezéseket látunk a következőkben, melyekben az objectum a subjectumnak rendeltetését, szerepét fejezi ki: küldött ajándékban egy orgonát. Mik 198.; mig az hit lelkünkben hever, csak ajándék névben vagy. Fal. 543. | hanem a mit nyujtok hálámnak fejében, ... Ján. 16. | hogy járt a bérében kapott dióval. Népk. gy. I: 377. | robotban tánczol. Ny. IV: 384.; pályáját is a nap csak robotban futja. Ar. I: 248. | vegy büntetésben én vitéz fejemet. Zr. XI: 27. | miért kellene 4 pénzben kelni a polturának. Ny. X: 270. Ugyane kifejezés a *-be* ragnál is előfordul, melynek természetével jobban is egybe fér, (v. ö. én annak adom cserébe szívemet. Dor. III: 2.; fogaggya el tülem ajándékba. Ny. IV: 375. stb.; l. 70. l.) Minthogy a közkiejtésben a *-ben* és *-be* annúgy is váltakozik, föltehető, hogy a fentebbi szólások egy része (pl. küldött ajándékban egy orgonát) voltaképen szintén a *-be* ragból keletkezett.

B. A *-be* ragnak átvitt értelmű használatai.

I. *-be* mint véghatározó.

Valamint a *-ben*-nél a térben levés, nyugvás-féle alapjelentést az átvitelek közül leghívebben az állapothatározás tükrözi vissza, épúgy a *-be*-nél is a véghatározó értelelem az, mely a tér belsejébe való irányulás' alapfogalmából legtermészetesebben fejlődött. A *-be* eredeti jelentésének egyik főjegye az a pont, hová a praedicatum működése, vagy viszonylása irányúl; ha e pontot a subjectummal a praedicatum által egy vonalba kapcsolva képzeljük, akkor e vonalnak egyik részén a subjectum mint kezdet, az objectum mint vég tűnik elénk. Az objectum fogalmának különböző átviteleiből támadt a vele kapcsolatos végfogalomnak is többnemű átvitele. Ha az objectum állapotot, vagy ezen nevezet alá foglalható másnemű közelálló fogalmat (milyenek: a cselekvés, alak, mennyiség stb., vagy az állapotot folyamatosnak képzelve a 'mód' is) jelöl, a véghatározó a speciális 'állapotba való irányulás' jelentést veszi fel. Ha az objectumot nem vesszük térben és időben terjedő, sok részből alakult egésznek (állapot, mely a térnek és időnek átvitele), hanem úgyszólván csak egy matematikai

pontnak, mely felé (tehát nem melybe) a praedicatum működése irányul, még pedig mintegy vonzatva, a végfogalomból a szorosabb czél fogalma keletkezik. Ha továbbá az objectumot a praedicatum működéséhez viszonyítva passiv szerepűnek gondoljuk, azaz olyannak, melyre a subjectum ráhat, a nélkül, hogy e ráhatásban az objectumnak is valami része volna, a vég-határozónak tárgy határozói átvitele támad.

a) **-be** mint az állapotba való irányulás jelölője.

Itt mindenekelőtt érdekes lesz felemlítenünk a következő pár szólást, melyekben az állapotot jelentő objectum még valóságos térfogalom. Ilyenek: hírét, nevét felebarátodnak helybe (t. i. eredeti helye szerinti, helyes állapotába) hozzád. Pázm. Nyk. XV: 371. és 318. | a tüzes istennyila viszi végbe (t. i. bevégzett állapotba.) Ar. III: 357.; s miket vittek végbe felforrott mérgekbe. Dor. 2. k. — A többi idetartozó használatok a következők:

a) Az objectum, melybe a praedicatum működése irányul, testi vagy szellemi állapot. Példák: terőlben esik az királné asszon. Érdy C. | fiait halálba béejté. RMK. II: 62. | felséges állásba tészik termeketek, valódiába szedik férfiú képeket. Dor. II. k. | halálos sebben esék. Mik. II: 20. || egyet kértek, kettőt adtam, szerelemben bolondultam. Erd. II: 82.; szerelében habarottak. Vadr. 396. | az erek ystennek haraghyaban ne essewnk. Érdy C. 358.; a királ haragba geriede. Bécsi C. 90.; | azután teremtédek esél fokságába. RMK. I: 163. | az ev anya keetsegbel esueen az ev meggyogylasarol. Marg. Élet. 140.; | pogansaghuak byneeben eyty ennen magaat. Érdy C. 365.; mene byneekben es gonozsagokban vagyok wetethwen. Török C. 156.; essel bevnrevl bevnben. Corn. C. 162. | kedvedbe fogadván, jót is tészel véle. Fal. 528. | nem mégyen feledékenységbe dolga. Fal. 558. | nehéz olyan emberen segíteni, kiben a vétek szokásba ment. Fal. 553. | életemet gyászba borítottam. Erd. I: 26.; szívem gyászba öltözik. Erd. II: 33. | az isten gondba vészi üdvességedet. Fal. 516. | nagy bódogságba hejhezette. Vadr. 405. | ennen magat yoban (t. i. jó állapotban) foglallya. Érdy C. 117.; jóba foglalja magát. Ny. VIII: 224. | vezesse vvt paradysum nugalmaeli. HB.; esto van, este van, kiki nyugalomba. Ar. I. 206.

Az állapotot jelző objectum a következő szólásokban elvont értelmű szó, melynek alapszava arra a személyre vonatkozik, kinek állapotáról szó van, (pl. rabság=a rab állapot): látván, hogy rabságban kell esni. Mik. 13.; szabadságunkat az ördög rabságába kötelezzük. Fal. 539.; az én galambomat most viszik rabságba. Népk. gy. I: 32. | paradicsomi madárral kívánczozott atyafiságba lépni. Fal. 284.; jó atyafiságba gyöttek. Ny. VIII: 138. | öltözék szerelmedért bizon emberségbe. RMK. I: 163. | gyilkosságba estem, lettem bujdosóvá. Ar. II: 33. — V. ö. tássba (társaságba) állottunk (Ny. IV: 176.) és orosz онъ перемелъ въ купцы ő átment a kereskedőbe (t. i. k. állásba); ити въ гости vendégbe (vendég állapotba, vendégül) menni.

β) Az állapotot jelentő objectum szorosabban cselekvés (testi és szellemi működés) értelmű. Példák: eltekintek arra, csak látogatóba. Ar. III: 299.; szégyen fejében bujdosóba indul. Fal. 285.; nyargalóba bocsát (=szabadon ereszt). Ny. XI: 134.; síróba kél mind a két látó szeme. Ny. IX: 132. | kitörvén hangos hahotába. Tol. sz. 44.; lesbe álltam. Pet. 254.; vedd tekintetbe. Fal. 549. | nem adta mozdolatba en lábaimat. Apor C. 12. || tagadásba vette a dolgot. Ny. IX: 521. | zendülésbe hozott minden dámát. Dor. IV. k. | méltó dolgokat végy arányzóba. Fal. 580. || belé ne öld a játékba értékedet. Fal. 603. | midőn a színészetbe beavattatám. Pet. 164. | szívesen szolgálatomba fogadlak. Népk. gy. I: 380. (V. ö. e viszony jelölésére nézve: a paraszt lány, ha esküvőre megy. Ny. III: 321. | most is gyülekeznek ország gyűlésére. Ján. 21.; lovam lába indulásra, rózsám szája búcsuzásra. Népk. gy. I: 84.)

Ugyancsak cselekvést jelent az objectum a következő szólásokban is: merre meddig mentek? harczra háborúba. Ar. II: 8. | piros csizma tánczba való. Erd. Km. 70. | úgy mennek a hadra, mint lakodalomba. Ny. V: 342.

A következőkben a cselekvés helyett az objectum annak eredményét jelöli (szó a szólás helyett, tisztség a hivataloskodás helyett stb.): szóba jut (=szólás állapotába jut); szóba hoz. Ny. VIII: 227.; hírbe hoz; hogy keverné szóba az embert. Ny. VIII: 213.; beszédbe állt vele. Ny. IV: 280.; nem es áll szóba

minden hitván gyalog emberrel. Vadr. 359. | határos szomszédink szidalmaznak, beszédbe költünk mind azoknak. RMK. II: 72. || Fr. szakács perbe szállván a dajkával. Dor. II: k. | az istenek törvényszéke előtt kemény kérdésbe fog menni. Fal. 286. | naponként Veselény hág nagyobb tisztékben. Mur. III: 414. | szövetségbe lépik vele. Fal. 579. V. ö. a csavargó lélek mindenbe (t. i. minden dologba) ártja magát. Fal. 573.

Id vonhatók a következő példák is, melyekben a cselekvés helyett átvitelesen szintén az eredménye, illetőleg szorosabban külső jele van megnevezve (könny a sírás h.; láng, füst az égés h.): könnybe borult a szeme; könnybe lábbadt a szeme; könnybe lábbog a szeme. Lehr. 115. | füstbe megy. Erd. Km. 153.; mind füstbe bocsátja, az mennyi kincse van. Zr. XV: 12. | nem volt ám valami hamvába holt gyerek. Népk. gy. I: 396. | tűzbe, lángba borult az egész napkelet. Dor. IV. k.

Végül talán e csoportban vannak alkalmas helyükön az efféle káromkodó kifejezések is: ejnye, hogy a kőben fűtta ugy meg a szél. Ar.; ejnye, gazduram, a kőbe; hogy a csudába, hát e szép barátság?; hogy a nyilába tudsz alunni délbe; hogy a pokolba felednélek így el? Lehr. 360. | ugyan hogy a menykőbe, a gutába. Erd. II: 201. E kifejezések mindenesetre elliptikusak, melyeket ily módon rekonstruálhatnánk, pl.: hogy a nyilába tudsz aludni délben? = hogy (kérdőszócska, --hogyan?) — az isten nyilába juss (v. jusson a dolgod) — tudsz aludni délben? Itt pedig 'nyilába' a nyíl pusztítása, működése helyett van mondva.

γ) Az objectum alakot jelent, tehát egy speciális jegyét az állapotnak. Példák: búzát kötöttem kereszthe. Erd. I: 96.; kérészthe teszi a vonót. Ny. IV: 522. | karikába veszik, elfogják az útját. Ar. II: 162.; a lányok karikába ának. Ny. V. 43.; körben karikában zendült magas ének. Ar. (V. ö. esik eső karikára; de a veszett állat karikára forgott. Ar.); mikor kocsisunkat négyen körbe vették. Dor. IV. k.

Ide sorozhatók a következők is: szép leányok szednék, bokrotába kötnék. Erd. I: 6. (v. ö. das getraide in garben binden = kérébe köt) | gyűj össze minden közügyet gömböcbe Arist. 21. | lánczba fűzni most szeretném. Jál. III. k. | a bot eperszembe törte őket. Ny. VIII: 185. | ránczba szedni a ga-

tyát. Erd. Km. 156. (V. ö. ránczra szedi szemöldökét. Népk. gy. I: 55.) || énekbe (az ének is alakja a hangnak) minap az ki ezt beszélte. RMK. II: 271. | én téji versbe foglalom érzékeny éneked. Lil. III. k. | lajistromba szedni az uj menyecskéket. Dor.; | öltözetjét rendbe hozza. Ar. I: 315.

δ) Az objectum minőséget jelent, szintén csak egy speciális jegyét az állapotnak. Példák: haja immár őszbe borulván. Arist. 40.; ... egy őszibe csavarodott öreg aszszony ül. Népk. gy. I: 383.; fejrbe fordult nagy szemét ő rája szegzi. Ar. I: 136.; a világ sötétbe öltözködött vala. Ján. 8.; a csillagok feketébe öltöztek. Abafi sznpd. 66.; | ki fordeita tengert zarrazba. Apor C. 12.

ε) Az objectum mennyiséget jelent; ez is egy speciális jegye az állapotnak. Példák: es rezecebe oztac zazaeba es ötuenecbe. Münch C. 82. | az egész seregét csoportba hivatja. Zr. XV: 1. | pogány török testet magos halomban hány. Zr. III: 101. | az udvaromon kaszajba rakd. Vadr. 396.; leszálla seregbe a sok madár. Ny. VIII: 230.; rakja kend három csomóba. Népk. gy. I: 465.; szakasszuk háromba. Ny. IV: 288. || egybe ragadának, mynth ha egybe fontak vona. Érdy C. 445.; egyben házaskodik; egyben esküsznek. Ny. VI: 359. V. ö. itt ezeket is: a tékozló fiu annyiba juta, hogy... Pázm. Ny. K. XV: 364. bagyjuk abba (=anynyiba), jobb lesz, már fáradt vagyok. Pet. 316.

b) -be mint módhatározó.

A -be ragnak módhatározó alkalmazása csak pár szólasra szorítkozik, mi magának a módnak fogalmából és a -be értelméből magyarázható. A -be-nek ugyanis itt a módba jutást, módba való irányulást kellene kifejeznie; már pedig a mellett, hogy az ilyen kifejezésre aránylag nem sokszor nyílik alkalma a nyelvnek, könnyű fordúlattal elkerülhető, azaz módban levéssel adható vissza. Ha pl. kocsisom sebesen hajt s azt akarom, hogy hajtásának módja a lassúba térjen által, elég ha azt mondom: hajt s lassan (nem pedig: lassúra). Azután meg a bensőségi ragok speciális jelentésüknél fogva sem legalkalmasabbak a mód jelölésére, mely inkább a felülettel, mint a bezárt térrel

van analogikus viszonyban. Mindamellett kifejlődött a *-ben*-nek is ilyen használata, minél fogva kis körben a *-be*-re is átszarmazhatott, hiszen az 'olyan módon teszi' mellett így is beszélünk: 'olyan módra teszi.' — Az itt felhozható adatok a következők: be sok csókot raktam rája, kit hiába, kit hasznába, kit a szívem fájdalmába. Erd. II: 22. | kit halálba (halálosan) szeretünk. Ny. VIII: 214. || olybá (olyanul, oly módon) képzelem ottan kuczorogva, mint számárcsikót. Arist. 215.; olybá veszem, mint a kutyaugatást. Km.; olybé képzelem, olybé veszem. Ny. III: 423.; olybást tartásatok. Lehr. 222. (V. ö. annyivá van, hogy már beszélni se tud, ennyivé van-e. *) || ember számba (ember módjára) venni; katona számba való (v. ö. számba se veszi); vagy pedig elliptice: istent, embert ő semmibe (t. i. semmi számba) nem vesz. Zal. II. é.; kevésbe vette; sokba, nagyba veszi; anynyiba se vesz engem; kutyába se vette. Lehr. 42.; így rimázkodott az, de kevésbe vette; sokba venné, ha meglátogatnál; ez egy hibáját nagyba nem veendi. Vörösm.; ha még csak az ujját: azt kicsibe venné. Ar. (v. ö. az adott kezes szót oly kevésre nézi. Ar.; az egész játékot kevésre becsüli. Ar.) Meg kell jegyeznünk (s egyúttal pótlékul a *-ben* módhatározói használatához), hogy ezek mellett ilyen szólások is előfordulnak: elmegy egy közember számban. Ar. II: 66.; minap is holt számban vitték be. Lehr. 270.; van nekem hat leányom, miud eladó számban. Ar. II: 66. — V. ö. mirandum in modum gaudeo; in speciem (zum schein) in morem, contumeliam (Gossrau.)

Végül ide vonható a régiségben előforduló *gyanába* (= gyanánt) is, pl. adanak en ethkem gyanába mergeth. Kulcs. C. 164.

c) **-be** mint célhatározó.

Az 'ajándékban ad' szólásnak megfelelő 'ajándékba ad' (ajándékul, ajándék céljára ad)-féle tartozik e csoportba. Példák: fogaggya el tülem ajándékba. Ny. IV: 375. | másnak adta a szivedet cserébe. Népk. gy. I: 147.; el találom tőle lopni cserébe. Népdal. | mit kívánsz most fájdalom díjába. Ar. | emlékébe fogadj el egy arany vesszőcskét. Népk. gy. I:

*) Nem lehetetlen, hogy az *olybé* féle alakok a *-be* eredeti hosszúságát őrizték meg, de lehet az is, hogy a *-vá* hosszú magánhangzója volt rá hatással.

368. | azt kívánta okos Zsófitúl büntetésbe, hogy hájjon vele. Ny. X: 135. | aggy egy kicsi vizet isten fizessébe. | a mely gyűrűt jegybe adtál, vedd vissza. Vadr. 53. | függetlenségedet áruba ne ereszd. Pet. 251.; ő szent ajándékát áróba foglalá. RMK. II: 524. | nem is adtam a lelkemet hérbe. Ar. I: 42.

Ezekhez vehető a ,haszonba ad' (t. i. haszonra, haszonhajtás céljára) kifejezés is, melynek megfelel a ,kárba ad.' Példák: semmit nem hoz nekünk haszonba. Bécsi. C. 276. | kit nem adok neked kárban. Kat leg. 1037.; legszebb illatja, színe kárba megy. Ar. I: 173.

Célhatározó kifejezések hasonló szólással más nyelvekből: *in praesidium missa est legio, in spem. honorem* (Gossrau) | *χρήσιμον εἰς τὸν πόλεμον* nützlich zum kriege, *φρόνιμος εἰς τὰ τῆς πόλεως* verständig rücksichtlich der staatsgeschäfte (Curtius) | *въ знакъ дружбы*: zum zeichen der freundschaft.

d) -be mint tárgyhatározó.

A ,bízik benne, hisz benne' kifejezéseknek (l. 63. l.) megfelelő -be ragos szólások tartoznak e csoportba. Példák (különösen a *bele* határozós alakkal): ki ne szeretne már *bele* egy ilyen nőbe? Ar. III: 215.; tudom másba szerettél. Vadr.; ha *bele* un a könyvekbe. Erd. II: 212. | *nině* galazat te *beled* bizoknak. Bécsi C. 129.; *te beled* bizot en lelkem. Apor C. 1.; nem hatta meg ő *bele* remenkedőket. Bécsi C. 38.; v. ő. remenkedet istenbe. Münch. C. 69.; *beleye* vety vala remenseget. Marg. Élet. 183.; | ő átfiai sem hiznec uala ő *bele*. Münch. C. 183.; én *belém* hisznek: in me credunt. Ny. IV: 316.; ki hizen fiuba. Münch C. 345. — T. is *bele* unt a mulatozásba. Ar. II: 88.; effélék ezek is: körmöm éhezik *beléd*. Cson. 295.; *kozmás bele*. Ny. VII: 229.; *bele* szokik, törődik a sanyaru sorsba. | *ebbe* helyezi bizalmát, stb. — V. ő. ardet *in arma* magis; amor, odium *in aliquem* (Gossrau).

2. -be mint eredethatározó.

a) részhatározó használata.

Dunán túl közönséges szólásmód az efféle: mit tucsz *bele*, semmit se tuttam *bele*. (Ny. IV: 135.), mely itt-ott a régiségben is előfordúl (pl. Ker. leg. 79.) E használata a -be-nek megfelel a régi ,kenyérben enni' és mai ,kenyérből enni'-féle

szólásnak. Lehet, hogy az alább tárgyalandó okhatározós *-be*-vel való kifejezések hatása alatt keletkezett.

Részhatározónak lehet tekinteni azon *-be* ragos objectumokat, melyek a *kerül* és *telik* igék mellett fordulnak elő (pl. sok időbe telik, sok pénzedbe kerül); itt is a praedicatum csak egy részére vonatkozik az objectumnak (pénzedből, pénzed közül sokba, tehát nem összes pénzedbe kerül). Példák: ime nemykoron ebben mult volna egy egez het. Marg. Élet. 141.; v. ö. beletelt egy év; jól kormányozni a hajót mesterségbe telik. Fal. 513.; gondba, munkádba telik. Fal. 540.; a bocsánat semmidbe sem telik. Fal. 540.; hosszú fáradságába, vagy méltatlan hízelkedésbe tölt. Fal. 602.; nem tölik sok költségedbe. Fal.; a mely egy pénziben sem telik kednek. Mik. 80.; nem is telt az egész olyan sok időbe, talán egy órába, legfőlebb kettőbe. Ar. III: 237.; sokba telik, mit nagyra becsülnek. Km. | az a fülön függő mennyibe kerüle? Dor. I. k.; hej J. vitéznek került sok bajába. Ján. XXIV.; nem kerül egyébbe, egy ajk moccanásba, egy hitvány igébe. Ar. II: 467.

b) *-be* mint okhatározó.

Ilyen szerepével a *-be*-nek rendesen csak önálló (*bele*) alakjában találkozunk s többnyire testi működést jelentő igék mellett. Példák: fáj a szívek belé. G. Kat. vt. a. el. 37.; talan megh meghÿs hal bele. Lev. 31.; megvorczog a fogok belé. Pap. Kerk. a. 91.; mikor leszek bele (t. i. tőle) jóvá. Ar.; olykor el is andalodni belé. Ar. I: 11.; összetette kezét, hogy reszketett belé. Ar. I: 27.; hogy elbámul belé ha él. Ar. I: 157.; majd megszakadt belé. Ar. I: 222.; még a ki nem hitte, az is borzadt belé. Ar. II: 149.; ugy kaczagok, hogy szinte könnyezem belé. Gyul. | egészen elfáradt belé. Vadr. 401.; meghasad a szívem belé. Ny. I: 329.; ne féj Julis, mett nem hót belé. Vadr. 119. || az a szép selyem roköly csak ugy repült belé. Népk. gy. I: 425. | zászlóidat a keleti szellő vígan lebegteti, hogy a turul repdes belé. Ar. (E használat magyarázatára nézve v. ö. Simonyi kis nyelvtanában [1. kiad. II. rész] a 40. cikket.)

Okhatározósaknak tekinthetjük ezen szólásokat is: csak kicsibe (t. i. kis okba) mult el, hogy le nem szédüle. Ar.; csak egy cseppbe mult, hogy . . stb.; csak egy szikrába mult. Lehr. 292.

C. A -ból ragnak átvitt értelmű használatai.

A -ból alapjelentésének az átvitel terén legpontosabban az eredethatározás felel meg. Ha a vele kifejezett viszonyításban a subjectumot az objectummal mintegy a praedicatum vonalával egybekapcsolva gondoljuk; az objectum a kezdő, a subjectum a végpontra esőnek tűnik fel, — ellentétben a *be*-nél tapasztalt esettel, hol megfordítva a subjectumot fogjuk fel kezdő- s az objectumot végpontnak. A működés kezdőpontja egyúttal az eredet pontja is; ezt követik a többi pontok, melyek a működés folyamát (geometriai képpel: vonalát) alkotják. Maga az eredetfogalom a szerint a mint alkotójegyei közül egyikét vagy másikat kiemeljük, több más specialisabb fogalomná válhatik. Ha az objectumot térben és időben terjedőnek (folyamatnak, állapotnak vagy anyagnak) vesszük s a subjectumot — minden különös mellékgondolat nélkül — abból egyszerűen kiválónak fogjuk fel, támad az *állapotból* (anyagból) való eredés fogalma. A subjectumot az objectum alkotó, kiegészítő részének is tekinthetjük, azon alkalommal, midőn annak terrenumából kijut; s a keletkezett viszony szorosabban *réshatározó* lesz. Ha nem tekintünk az objectumnak tér-s időbeli terjedtségére, ezt mintegy matematikai pontnak képzeljük, melynek a subjectumhoz annyi köze van, hogy a neki tulajdonított praedicatum onnan ered, vele szoros kapcsolatban van, sőt nélküle nem is lehetne: létrejön az *ok* átvitele. Ez utóbbinak ismét egy mellékága az *eszköz*, melyben csupán kissé lazábbnak vesszük a kapcsolatot, mint az előbbiben. A -ból-nek használata mindemez átviteleket felmutatja, melyekhez még a kombináltabb átvitelen alapuló, módhatározói alkalmazás csatlakozik.

1. A -ból ragnak eredethatározó használata.

a) **-ból** mint az állapotból (anyagból) való eredés jelölője.

α) Az objectum állapotot vagy viszonyt (testit, szellemit vagy külsőt) jelent. Példák: *ky zabadoyt meg enghemet ez testhnek halalabol.* Érdy C. 271.; másszor minden lankadásból testem új életre jött. Lil. I. k.; *ha ti a halálból most feltámadnátok.* Pet. 327.; *kifogynak az időből*

vagy erejük**ből**. Fal. 513.; vadsága kifogy vala minden erő**ből**. Zal. V. é. | alomból felszerkenuen az irasokat oluassa vala. Csen. 110.; néha meg álmából éjjel veri talpra. Ar. | az negyed napy hydeg leles**be**, es az ev terdeynek meg suguralasabol meg zabaduluan. Marg. Élet. 143.; kórságok**ből** meg távoztak. RMK. I: 19.; jön a csikós a csárdából, gyógyulóban mámorá**ból**. Pet. 323. || ne kelts föl bánatimból. Cson.; előbbi bűvából majd örökre derül. Mur. III: 242. | ez három rendbely bynek**ből** meg oldozyanak. Érdy C. 445.; megh váltatok mynden bynból, halálnak terhe**ből** es erek karhozathnak atokyabol es vezedelmee**ből**. Érdy C. 106.; ew ydwezeyty az ew neepect ew bynek**ből**. Érdy C. 343.; tisztulj bűneid**ből**, fejtőzzél adósságid**ből**. Fal. 553.; azért mi es bűnünk**ből**, feltámadunk vétünk**ből**, ez világi kínunk**ből** és mi nagy halálunk**ből**. RMK. II: 67. | a kevélység minden emberségből kifosztja az embert. Fal. 614, | kimozsdik a gyanúból. Ny. VIII: 137. | az apostolok kimosdaták minden feslettség**ből**. Ny. XI: 133. | sem veer zakadat**bol**, sem testy akarat**bol**, sem ffyrffw akarat**bol**, de Istentwl zylettenek. Érdy C. 114. | zarmazik az wr istennek zent yrgalmassagaból. Érdy C. 366. | tamada az cellyen ysmeretsseegh az nagy erőss zeretet**ből**. Érdy C. 368. | kihültél kedvé**ből**. Ny. | semynemew yozagból kywe nem hagyattatyk. Érdy C. 394. || ne véld. . . . hogy istennek az logyen akaratja, asszonyiságból (asszonyi állapotból) csak magának használjon. | elfedé homlokom és képem**ből** (színemből, eredeti színem minőségéből) kivett. Ar. II: 465.; a színiből és egészen kiköt. Vadr. 396. | a király kihág trónusából, büszke felség**ből** (felség vóltából, állapotából) s bíbor ruhájából. Dor. IV. k. | pwrigatorium tyze**ből** (olyan kifejezés, mint: kínjából) ky zabadoyttya. Érdy C. 365. | mynden**ből** (t. i. minden bajból) ky zabadoytaa. . . Érdy C. 358. || gyüvök haza katonaságombu. Ny. V: 87.

Nem a fajhoz, nemzet, család az egyeshez, általános a részleteshez a nyelvbeli kifejezésben szintén úgy viszonylanak egymáshoz, mint eredetet (különösen állapotot, viszonyt) jelentő objectum és belőle kiváló subjectum. Példák: jó családból származott. Arist. 23.; az ő nemzetsege**ből** tyzen öt lelkek purgatoriumbol ky zabadolnak. Kriza C. 359.; tamada kedeeg isten-

feelő zylektewl es nagyssagus nemből. Érdy C. 394.; más senki az egész királyi nemzetségből. Népk. gy. I: 367. | Izra- elből valok ee, en ees az vagyok, Abrahamnak mayabol valook ee, . . . Érdy C. 92.; tamada az zsidóságból. Kat. leg. 2457.; va- lazta ur Isten mynd sydosagból, mynd az pogaussagból. Érdy C. 104. || sokan yeweenek lathny el nagy romay feyedelemből (értsd: fejedelmi nemből) tamadot embert. Érdy C. 357.; cr. az patriarchaknak gyevkerekbevl (átvitel e. h. n e m) zvletovt. Corn. C. 65. | együgyü színből vagyok én csak. Arist. 77. (itt szín = rend, osztály) te kedeg kyrál az en veeremből zerez saart es . . . Érdy C. 437. V. ö. mer te belevled vagy tevled tamadot az igassagnak napja. Corn. C. 61.

β) Az objectum cselekvést jelent vagy a- nak eredményét. Példák: senki az törvénytartásból nem idvözülhet vala. RMK. II: 56.; mynket az bynnek zolgalattya- ból megzabadyttanal. Török C. 301.; űkeeth megzabadetotta őrdőgnek keserteetyből (bűnőknek gonozsagból, ez vylagnak tűryből, pokolnak kenyaól). Sán. C. 19. | egy pap maradt a gyilkolásból. Ar. I: 411. | ojan kása, a ki disznó ölésbű kimar- radt. Ny. III: 278. | meg kezdenec ternyi az ő baluanyozas- sokból. Helt. K. 27. | nem áll ki a törésből: szándékáról nem lehet lebeszélni. Ny. III: 367. | meggyogyúlt vala abbul a csu- pásból (csapás által szenvedett bajból). Zr. V: 39. | az imad- sagból fel kele. Tih. C. 55. (v. ö. fíel kelween az ymachagroł. Érdy C. 375.) kikopott a beszédből, mint a mogyoró tokjából. Fal. 926. | ne félj, hogy a tisztjéből valamit mulasszon. Pet. 325. (tisztjével járó teendőiből). Elliptice: Imre látta ebből (t. i. a dologból), hogy . . . Ar. I: 331.; nem parancsolsz nekém abból. Ny. VII: 179.; mynd ezekbevl ezt mondhatnad, hogy ezekbevl keuetkezik . . . Corn. 32. Az ilyen finn szólások: *itku pitküstü ilosta, parku paljon nauramasta*: sirás kis örömből, rívás sok nevetésből. Ahl. 29., hasonló észjáráson alapulnak.

γ) Az objectum anyagot, tárgyat, élő vagy élettelen lényt (ezeknek átvitele alapján esetleg másne- műt is) jelentő fogalom, melyből a subjectum ered, szár- mazik, készül vagy belőle áll.

α) Példák, melyekben a subjectum ered, válik az objec- tumból, úgy azonban, hogy az objectum e kiválás által nem

semmisül meg: ha ky meg nem zvletyk vyomnan vyzbevl es zent lelektevl. Corn. C. 18. | Huska porából nőtt ki az a rózsá. Ján. 25 || magból nő a puha szalma. Erd. II: 105.; vén bagolyból vén tojás. Cson. 275. | egy tolyásbul ily nagy kokas nem kött. Ny. III: 39. | egyikből kinöve egy szép lyilyiomszál, másikkől kinöve más szép lyilyiomszál. Ny. V: 48. | egyikből nőtt muszkáta szál, a másikkől rózmarint szál. Vadr. 7. || sereg ott seregből csapatonként válik. Ar. II. V. ö. ezekhez ezen szólást: láb-bélidet kitisztítod a sárbul. Fal. 516., s a vele analog használatot a finn nyelvben, pl. *pese takki savesta puhtaaksi*: mosd ki a kabátot a sárból tisztára. B. Fny. 94.; *puhdistá matot tomusta*: tisztítsd ki a gyékényt a porból. U. o. Ide tartozónak vehető talán ezen kifejezés is: valakiből csúfot űz, vagyis a benne levő csúfot felszínre, pellengérre hozza, pl.: űzvén az öregből sok bolond csúfságot. Ar. II: 146.; ti is az emberből csufot mért csináltok. Dor. IV. k.; kikből így űzhetnek csúfot. U. o.

A következőkben az objectumot a subjectum kiválása (eredése, származása) után megsemmisülve gondoljuk, illetőleg a subjectumban jelzett fogalomra átalakulva: a kölyökből nincs eset, hogy népvezér ne váljon. Arist. 34.; sokat remélt ebből a fiuból. Népk. gy. I: 361.; a vesszőből egy arany palló lőtt. Népk. gy. I: 369.; hát csendes házi madár lesz az erdei sasból. Pet. 320.; a leánból lett egy kápóna, s abba Palkóból egy réméte. Vadr. 401.; mi lesz lányunkból. Ny. VIII. 225.; a cigánba kirá lőtt. Ny. III: 180.; minthogy honvédőből áru-lóvá legyek. Ar. II: 417.; Icigből lett az alispán. Ny. IV: 568. | chodakeppen fordoytaa meg ewtet ragadozoo farkasból alazatus barannaa. Érdy C. 372.; a bárányokból átváltozott angyalok. Népk. gy. I: 381. || csakhamar egy leányból asszonyt csinálnak. Mik. 40.; az vezedelmes edeenből drága edeentl zerze. Érdy C. 373. Ugyanilyen felfogás mutatkozik állapotot jelentő objectumon is ilyen példákban: az öreg Démóst rútból (t. i. rút állapotból) széppé alakítván. Arist. 98.; mint fordul a jóból rosra szerencsénk. Zal. II. é.

b) Példák, melyekben a subjectum és az objectum jelezte anyagból, vagy anyag gyanánt felfogott más valamiből készül, illetőleg belőle áll: meg lesz ágyad vetve nálam, meg csalánból és tövisből, s szunyogokból szemfödöd. Cson. 298.; vessél

nekem ágyat falevélből. Abafi sznpd. 15.; rózsából lesz tementöm, liliomból lepedöm, rozmaringból keresztem. Erd. I: 58.; mézből van a beszélője, szegfűből a nyeldeklője. Erd. II: 193.; ha egyetlen egy füzért fonnának minden virágából a világnak. Pet. 51.; csináltattam neked aranyból kaliczkát, ezüstből ajtaját, gyémántból válluját. Erd. I: 448.; zerzenek koporsoth arából, ezüsthől es drága kőnekből. Peer C. 33.; smaragdoshól Zerzeth Nemes edeű. Török C. 96.; mintha zápor esnék piros kalárisból. Ar.; Musa! te ki nem rothadó zöld laurusbul viseled koszorúdat, sem gyöngye ágból, hanem... csillagokbul van kötve koronád, holdból és szép napbul. Zr. I: 3.; ott egy almafa virít, csillag, gyöngy és földi ágból, három ellenző világból. Cson.; a kelő nap, első sugáriból, tesz homlokára arany koronát. Pet. 332.; hadd füzne dalokból gyöngysorba füzért. Ar. I: 391.; a sóhajokból égi háború lett. Pet. 333.; fellegekbul vett magára gyászmezet. Pet. 122.; piros bőrből van a pügylárisa. Erd. II: 188.; ajtómon is fából a kilincsem. Ny. III: 94.; chynaltatot volt ozlopokat plehberl. Corn. C. 305.; yoyllatu kynyerek valanak az bydes gabonabol. Érdy C. 282.; korpából csinált kenyeret kezébe. RMK. II: 268.; tiszta lisztből süil a kalács. Erd. II: 132.; kártyából tornyokat csinál. Pet. 325.; az leveleből rwhath kőthöt wala maganak. Peer C. 55.; zsákból magának ruhát csináltata. RMK. II: 283.; földből letétl... RMK. II: 70.; ez zent győkerből alkottateek az dauid kwcccha. Érdy C. 439. | fekete viaszból nyom reá pecsétet. Ar.; féllába tőrőbű van csináva. Ny. III: 95.; ki látott botból beretvát. Erd. Km. 53.; asztalt is terített csak úgy hevenyéből, az üres tarsolyból meg a födeléből. Ar. II: 32.; chenalanak tewysbel egy koronath. Apor. C. 185. || ne rakj a vápából hegyet. Ny. VIII: 225.; az sok bytangból ég zent egyházat rakattata. Érdy C. 399.; te vitéz fejedbül tenni akar prédát. Zr. XII. 82.; egész teste nyakbul áll. Erd. Km. 301.; drága penzbevl chynalt haz. Dom. C. 131.; a ruhája kilenczven kilencz ránczbül állott. Ny. III: 369. | tíz kényér, mindégig egy köbölből (t. i. lisztből) sült. Vadr. 396. | esik eső, látom én azt, sár lesz abból, tudom én azt. Erd. II: 36.

Hasonló példák, a melyekben az idő és szellemi fogalmak szerepelnek anyag gyanánt: szükség az éjből is gyakran napot

tenni. Mur. III: 9.; az esztendő három napból állt. Népk. gy. I: 376. | kozoruth činala: zegenesgből es sok naualya zenwedésből. Sán. C. 4.; fonjunk áldásból liliumfűzért. Pet. 323.; koszorús a haza homloka, szabadságból fontuk azt oda. Pet.; az egész öröömöm csak annyiból állott. Ján. 15.

Metonymikus szólások (az állat neve, szőre, bőre, tolla helyett): kalpaga medvéből, farkasból van kaczagánya. Zal. I. é.; bojtos oroszlánból van vállain lágy kaczagánya; kényes pávából visz tollat gyenge sisakján; u. o.

b) **-ből** mint részhatározó.

a). A részleges objectum anyag, vagy annak vett tárgy. Példák: enne a mandolából. Fal. 582.; hadd szelek most a kenyérből, nem puhából, nem fehérből, csak az árvai szegényből. Ar. I: 397.; a ki ebből eszik, fordullon hasznára. Ny. IV: 563. | jobb szeretne inni kinn a tó vizéből. Pet. 330.; jól levett a kr. vériből. Erd. I: 249. | hogy almynaalkodnanak az yozagból Érdy C. 358.; az testamentomnal kwl rea maradoth yosagból valamit birna. Peer C. 108. | köntöseikből is azt vették magokra. Dor.; de bizony a hegyből nincs ott semmi. Ar: III: 190; héjából időnként tűzre tesznek sokat. Ar. I: 207.; nem adsz az isteneknek a belekből tizedet. Arist. 26.; talál egy üst pénzt, tele van belőle az átalvetője. Tompa; mess éddarabkát a kasbú. Ny. III: 368.; az apró tollából harmincz derikajj tött. Ny. III: 39.; ebből a folyadékból töltsd teli az ezüst kulacsodat. Népk. gy. I: 371.; a béremből (t. i. a bért tevő pénzből) ötven krajczár levonul. Ny. IX: 557.; kitél egy szekerbeől keét kukja (t. i. egy szekér trágyából kitélik két rakás). Ny. VII: 519. Elliptice: kedvedet adtam te neked mindenből. RMK. II: 263.

Ugyan ilyenek a ,kifogy, kifoszt' s más efféle praedicatumokkal: tennen rwhadbol megy foztatol wala. Török C. 5.; | az erdőket pusztítjuk ki a vadból. Fal. 547.; minden kincséből kipusztul. Fal. 595. | a gonosz por kiforgat értékünkéből. Fal. 525.; vén korában minden marháiból kitolvajlám. Lehr. 46.; minden poharából kitörött. Lehr. 124. || szűkölködnek mindenből. Fal. 215. | az őrdögök ostromitul is nagy részből üressék. Toln. V. el. 2. (V. ö. a következő lapp példát: *akt kareb keres-*

vuotest tieras mon tuni vakkit: egy edényt szeretettel [ből] tele adok neked).

β) A részleges objectum egyedi fogalom (különösen élő lény), melyekben *-ből* = *közül*. Példák: boczatok te hozzád társaimbalól kettewt. Ehr. C. 38.; gyalogokból végre a tizedeseket hivatá. Mur. III. r. 321.; keressetek barátokat ez vylaghy alnok kazdaghsagból. Érdy C. 327. (e. h. gazdagok közül, tehát abstract fogalom van concret h.) || es a maradkoknak zelleketet minden nép**ből** felmagasztata. Bécsi C. 287.; kitöröltek a nagy nemzetek sorából. Pet. 327. V. ö. feltámasztja halottainból (tlk. a halottak közül). RMK. II: 137.

γ) A részleges objectum állapot (testi, szellemi, vagy külső), cselekvés vagy ennek eredménye: valaky egyszer kostoland az bevlchessegből, azaz: a jó zjev tudomanból. Corn. C. 168.; az én fájdalamból ti is részt vehettek. Dor. III.; gyevltev lelky kazdagsagokat iozagos myelkevdeveknnek nagy sok kazdagsagyból. Corn. C. 295. || fenyegetésiből ki kell meríteni. Arist. 64. | leczkém**ből** fél betűt sem tudtam. Pet. 331. Elliptikus kifejezések: nem oly édes másból (t. i. dologból v. cselekvésből) a méz, mint ebből a gyötirelem. Pet. 331. | hogy szeretni nem szeretnénk, nincsen abból semmi. Tompa; hogy ne örült volna, abból semmi sincsen. Lehr. 364. | egyet mondok öcsém, kettő lesz belőle. Ján. 10.; az gonosz**ból** ees yot valazthat. Érdy C. 90. — A ,kifogy'-féle praedicatumokkal való példák: míg a szusz**ból** gazdája kifogyott. Ján. 7.; mindénbű kimútam (mégfottam erőmben). Ny. VI: 318.; a balsors kiforgatott keresményed**ből**, az irígység böcsületed**ből**. Fal. 549. — V. ö. még ezekhez: meely belcseseg**ből** ew tewle tudakoztak. Érdy C. 281.

c) **-ből** mint eszközhatározó.

Az eszközt jelző objectum rendszeren *-ből* ragos a *valahonnan élést, eltartást* jelentő praedicatumok mellett: kenyer heini**abol** ees maradek**abol** engemeth thengettes. Peer C. 13. | bevsages adomany**abol** eeltety mind ez tellyes velagot. Corn. C. 119.; hadd őjjen meg kéregetés**ből**. Vadr. 408.; más tarlójából él. Ny. III: 86.; kitartja az áráb**u**. Ny. IV: 82.

Másnemű praedicatummal találjuk az eszközt jelző ob-

jectumokat a következőkben: egyik adósságot a másikkól megfizetni. Decs. ad. 72. | a gyapotból való kereskedés... Mik. 73. | a kilencz száz foréntbül vett jó egy négy ökröt. Ny. III: 369. || tulajdon erőnkéből mi ez pogánt megvertük. RMK. II: 46. || a világ kincsiétt és égyet nem ütött vóna réa, hanem szémszúrásból verte az állást. Vadr. 400.

Talán legalkalmasabban eszközhatározásaknak vehetjük a következő szólásokat is, melyekben a praedicatum valamely szellemi, vagy vele kapcsolatban álló testi működést (*tudás, értés, ismerés*; továbbá: *mondás*) jelent s az objectum azon — többnyire szellemi — tényezőt, melynek eszközével, segítségével a praedicatum létrejön. Ilyenek: mondott szóból ért a magyar ember. Km. (a praedicatum: ért, az objectum eszközével jön létre, azaz: a 'szó' eszközével); kyt megh ysmerhetwnk ez heet dolgokból: elezer az mennyei fenesseegnek vylagossagabol. Érdy C. 374. (a világosság eszköze a megismerésnek) | ő zentseges eletenekh peldaiabol semmyth nem tanolhatot volna. Peer C. 109. (a példa eszköze a tanulásnak) | okulj, tanulj másnak bolondságából. Fal. 100. (más bolondsága legyen eszköze, hogy mi tanuljunk). | ottan monda zent leleknek ysmeretyből. Érdy C. 269. | az zenth leleknek yelentheseből meg thutta. Peer C. 16. | mendenek az ev eletyberl meg epevtlessenek. Corn. C. 157. | meg byzonwltatyk ennen nyelwe vallasabol. Érdy C. 372. | ez meg mutattatyk az latasbol. Corn. C. 202. | zent yrasban doctoroknak mondasokból eellyen nagy meltosaghyt talallyok. Érdy C. 92. | esztelen, ki veti ilyből reménységét. Zr. V: 8. | nem vagy oly rossz, mint szavadból mondanálak. Cson. 309. (t. i. ítélnélek; szavadat használnám eszközül ítéletemben). Hasonlót fejeznek ki a következő *finn* példák is szintén elativussal, pl.: *vaan mistüpi minä outo sen tuntisin*: de miből tudhatnám ezt én idegen létemre; *sanasta miestä, sarvesta härkää*: szaváról (-ból) az embert, szaváról az ökröt (t. i. ismered meg). Ahl. 71.

d) -ből mint okhatározó.

Előrebocsátjuk itt azon példákat, melyekben a ragos szó maga az 'ok', illetőleg ennek valamely jelzője, mely mellől a jelzett szó elliptice elmaradt: sok okokból neveztetet áldottnak.

Corn. C. 313.; az mend zenteknek jünnepe neeg okokból tyzteltetyk. Corn. C. 190.; reea felelnék doctorok három okokból, elezer... Érdy C. 438.; megtagadja némellyeknek különös szeretetből, feladta másoknak mélységes okokból. Fal. 541.; nem vagyok semmitől (okból) kötteles teneked. Helt. M. 436.; reşam ne neheztelljén belewle. Lev. 79.; ne gondolj semmit mind ebből. Kat. leg. 918.; azon kérünk s mast neked ebből könyergünk. Kat. leg. 3161.; a szószólót abból dícsírik... Fal. 802.; hogy emarattam, acscsak abbu van... Ny. II: 86.; tíz napig feküve voltam, iszen tuggya, miből hagyott el. Ny. III: 4. V. ö. e finn analogiát: *tüstü tuli nyt poika pahoillensa*: ebből (t. i. ez okból) a fiu most bús lett. — Az ,okból'-nak megfelelőleg van ,végből' is, pl.: tíz pár csókot egy végből. Pet.

a) Az okot jelző objectum, állapotot jelentő fogalom. Példák: veensegevevel vagy betegsegevevel nem munkalkodhatnak. Corn. 297. | az nagy veresegeből fel hamlot az bewre. Érdy C. 561. | mit míveltél hatalmadból, vélek mit töttél irgalmadból. RMK. II: 71.; egy sem halt meg abból a betegségből. Ny. I: 128. Fal.; a nyavalya akkor uralkodott, melyből minden ereje lankadott. Mur. III: 31.; sanyarún élődünk, abból találja az embert a betegség. Ny. III: 4. || kenaydnak nagy voltat az te igaz zerelmedből my ertünk zenvedel. Kriza C. 45.; ilyen ember haljon meg zeretbevel. Horv. C. 39.; ilyeneket bochat ev isteny zerelmebevel. Corn. C. 142.; ionkab testy zeretből keuantatuck, hog nem isteny zeretből. Kaz. C. 43.; szeretetből írja, szeretetből küldi. Ar. II: 229.; szerelemből történt a halála. Kálm. Vadr. 118. | az ew felsseges, yo voltaból meg gondola ez vylagot vylagosoytani. Érdy C. 342.; dychertetyk yozagos mywelkódeteknek nagy voltaból. Érdy C. 350.; Isten jóvoltából, kegyelméből. Lehr. 254. | sympathiából könnyezte is sorsomat. Lil. I.; rokon érzelemből hogy velök búsulok. Pet. 309. | magok kedvekből kóborlanak. Fal. 286.; jó kedvéből almát adott a zsebéből. Népk. gy. I. 80. | egészen más kedvtelésből olvasni, mint szakmányból. Lehr. 210. | az ew attyanak akarattyából korssagban fekyk. Érdy C. 331.; a mit mond, jóbul (t. i. akaratból) mondja. Fal. | kenodnak erdőmeből ményorzagra valasztasokat meglatod. Kr. C. 24. | aytatossagból oltarokat meg kerevlt volna. Corn. C. 202.

| alázatosságból meg keresztelkevedt. Corn. C. 19.; mászkálnak a nagy alázatosságból. Fal. 39 | hűtökből poklosokat gyógyít. RMK. II: 136.; az nagy hewseegből nagy zakalogh nevekődyk. Érdy C. 371.; kykelwen ew hytetlenseegekből yewnek az zent hyttre. Érdy C. 343. (v. ö. megfeddē hitetlenségéről. Ny. II: 263.) | irigységből a leányt elverte. Pet. 136. | oth lezôn nag bekeseg istennek byrasabol. Sán. C. 11. | szánt szándékból veszélyt hoznék. Mur. III: 133. | nem tarthatja magát haragos mérgéből. Zr. XIV: 109. | félelemből lányom arczát... Cson. 277. | tévedésből a szomszéd földjére hordtuk. Népk. gy. I: 457. | barátságból melléd ülök. Npk. I: 155. | könnyeztek szívök fájdalmából. Ányos | nem esett hülyeségből rajta, hogy... Arist. 40.; boloncságba rám hurította a kutyát. Ny. V: 31. | káromkodó sem volt csak haragjából. Lehr. 278. | midőn Á. aludt, unalmából Évát szabta. Népk. gy. I: 16. | ha wlatatból es gonoz zokasból enghedetlen leezen, halaluskeppen veetköztyk. Érdy C. 77.; szokásból is lehet házasodni. Erd. I: 187. | atyafi jószágból békességből oda ne engedj semmit. Ar. II: 225. | dychertetnek az ev leanyoknak zentsegebevl. Corn. C. 13. | gonoz kewansagból azt vetee. Érdy C. 403. | valamyt embery gyarlosaagból ez yrt levelben... Érdy C. 360. | háládatosságból én mindent megteszek. Ján. 14. | megjelenék... nem az mi érdemünkből, es semminemő igasságos cselekedetünkből... RMK. II: 55.; tégy jót velünk kegyelmességből. RMK. II: 64. | a becsülettől soha el ne térj, sem indulatból, sem pedig dijért. Pet. 327. | az velagossagnak nagy voltából meg iyeduen. Corn. C. 267. | nem kénytelenségből, hanem magam jó kedvéből. Fal. 10.; szerencse, hogy muszájból is menni kellett. Ar. III: 344. | csak történetből lettek e világra. Fal. 36.; magát viletlenségű megvágja. Ny. III: 33. | az nagy eenssegből azért annee azallssagra ywtot vala, hogy... Érdy C. 277.

β) Az okot jelző objectum cselekvést (testi, szellemi működést, stb.), vagy annak eredményét jelentő fogalom. Példák: sem urunknak meheben viseleseből sem zileseben nehességöt nem zenuede. Tih. C. 35.; gondolom az emelészből eszétt. Ny. V: 64.; az esesebevl meg tevrevt feyet tapogattya. Dom. C. 72. | a sok ivásból esett meg rajta.

Ny. VII: 226.; koplalásból és nagy munkából meg epettec. Helt. Kr. 97. | ez may nap vigassagos az my iduezytevnknek zvlteseből. Corn. C. 72. | sok itkőzeety vagyon, mynd nepeknek latasabol mynd hazassoknak életöknek gondolasabol. Sán. C. 15.; kynek ew edesseges latasabol oly yghen meg byzako-dek. Érdy C. | dycheertetek mynd wrwnk Cr. mondasa-bol, mynd zent G. archangyalnak bezedéből. Érdy C. 354.; ímez haarmaknak halgataasabol lezen nekyk nag gyóórfi-segők. Sán. C. 9. | ez ifyv pappa lett vala, az zvz m.-nak tevt zolgalatból. Corn. C. 323. | mynemew yeles teeteme-nyekből eerdenlőtte ezeket. Érdy C. 440. | az en aldot anyamnak kegyes esedczeseből nem zenuedhetek ilyen nagy haborusagot. Corn. C. 318. | dycheeree az ew zolgayt enghedelmes zoo fogadasból. Érdy C. 77. | angyal ezt monda izenet-ből. Kat. leg. 2083. | ma kifáradnak a sok térdeplésből, holnap a tánczből. Fal. 40. | M. nevet vőtt vízkereszt mosásból. Mur. I. r. || ezeket tenneye az felséges istennek tanalehaból. Dom. 29.; Ámor tanácsából még öt megkérlelem. Lil. I. k. | tréfából találtad mondani. Fal. 286.; tréfából is lehet igazat mondani. Erd. Km. 198. | isthennek zerzeseből ees akaratyabol romay parthra ywta. Peer C. 12. | isteni parancholatból tartozol, hogy... Marg. Élet. 31. | wr Istennek enghedelméből gyakor-taa oly yghen gyettryk vala. Érdy C. 279. | fogadasból a tem-plomba elmegyek. Népk. gy. I: 102. | régi szertartásból a fővenyet bottal megszurdalja. Lehr. 45. — V. ö. végül ezekhez e példát, melyben az okot jelentő szó a n y a g: vizet hoz for-rasrul, nem tudja, társának vége legyen abból. Zr. XII: 106.

2. A -ból ragnak állapothatározó használata.

Az e csoportba foglalható kifejezések általában mód-határozók, melyeknek eredethatározós származása többé-kevésbbé világos. Első sorban kiválik itten néhány igehatározóvá merevedett -ból ragos alak, mint: újból, hevenyéből stb. Példák: hire újból megjelen. Ar. I: 431.; a király kúsasszony újból marasztá a királyfit. Népk. gy. I: 366; egy szép ámot újból ámottam. Ny. X: 44. | bort elé, mett én és valóból ihat-nám. Vadr. 168. | s ecczeriből az asszon kezde... Ny. X. 41. | leveles dohányát megvágja nagyjából. Pet. 330.; szedd össze

öregiből a hulladékot. Lehr. 74. | asztalt is terített, csak úgy hevenyéből. Lehr. 113. Hasonló e finn szólás is: *eli myö ei älästii, ei vähistii*: ne add el sem nagy sem kis áron. Megfelel ezeknek az „annyiból” (=annyi módon, annyi szerint) is, pl.: nem tartod igaz barátodnak azt, a ki csak annyiból az, hogy nem árt. Fal. 544.

Egyéb idevaló módhatározó kifejezések: *szívből* szeret, *lelkéből* beszél, t. i. szív, lélek szerint. Példák: zeressed te tellyes zyuedbevl es menden te eredbevl. Corn. C. 49.; tугыák meg, hogy szívből szeret. Ny. II: 429.; engem úgy segéljen, szívemből szeretlek. Erd. I: 89.; kit szeretek szívemből, tiszta igaz lelkemből. Erd. II: 42.; hadd nézzem ki a szemedből, szeretsz-e tiszta szívedből. Erd. I: 70. | nevettem egész szívemből. Kárm. 7. | nyomoruságikon szívéből szánakozik. Fal. 590. | maga Bálint ha szívből, ha színre. Ar. I: 270. | téged szívünkől kérünk. Ny. V: 41. | gyomorból gyűlölik. Ny. VI: 262.; istenfélőket gyomrából sem szerette. Ny. V: 564. | kérjük őtet igaz hitből, tiszta szívvel. RMK. II: 65. | lelkéből hálát adott Istennek. Bel. | kedve szakadtából ivott. Tsz. 39. | egy szemefordulásból világot megnézés. Zr. I: 7. | laó halálábao eregy vissza. Ny. IV: 34. Különneműek ezek: a szél gyökeréből kiforgatja a fákat. Fal. 600. (t. i. gyökeréből kirántja, gyökere-sen), továbbá: ew zyzesseeges emleyt tewből ky vettete. Érdy C. 429.; tős többől kívágni. Baróti; ezt az élőfát innét töstöbből kirugdosom. Népk. gy. I: 363.; mert ez gyökeréből nagy tölgyfát kirántott. Zr. I: 83.; virágim, virágim, többől hervadatok. Népk. gy. I: 149. Ilyen észjárás van e lapp példában is: *kurhte madelekist roggosta*: torka gyökereinélmegragadja (gyökereiből).

Hasonlók még: a kŷralŷhoz allasból (t. i. állás szerint) kewzelbek. Mdecr. 86. | megizene az kŷralnak Mardocheusnak nevéből (t. i. neve, parancsolatja szerint). Bécsi C. 54.; kŷral neueből ereztetnek vala. Bécsi C. 65. — Továbbá a következő »figura etymologicá«-k: rá ér-e kend? ráérésből (ráérés szerint) rá érek, de a lovaim nincsenek itthon; hallásbul halottam; csak botlasbul botlottam be hozzá. Lehr.: Toldi 247.

Melléklet öt khálymik dana hangjegye. 1874. 32 l. 20 kr. — III. Szám. A classica philológiának és az összehasonlító árja nyelvtudománynak mivelése hazánkban. Székfoglaló Bartal Antal l. tagtól 1874. 182. l. 40 kr. — IV. Szám. A határozott és határozatlan mondatról. Barna Ferdinand l. tagtól 1874. 31 l. 20 kr. — V. Szám. Jelentés a m. t. Akadémia könyvtára számára keletről hozott könyvekről tekintettel a nyomdai viszonyokra keleten. Dr. Goldziher Ignácztól. 1874. 42 l. 20 kr. — VI. Szám. Jelentések: I. Az orientalistáknak Londonban 1874-ben tartott nemzetközi gyűléséről. Hunfalvy Pál r. tagtól. — II. A németországi philologok és tanférfiak 1874-ben Innsbruckban tartottgyűléséről. Budenz József r. tagtól. 1875. 23 l. 15 kr. — VII. Szám. Az új szókrról. Fogarasi János r. tagtól. 15 kr. — VIII. Szám. Az új magyar orthologia. Toldy Ferencz r. tagtól. 1875. 28 l. 15 kr. — IX. Szám. Az ik-es igékről. Barna Ferdinand l. tagtól. 1875. 32 l. 15 kr. — X. Szám. A nyelvújításról. Szarvas Gábor l. tagtól. 1875. 25 lap. 15 kr.

Ötödik kötet. 1875—1876.

I. Szám. Nyelvészkedő hajlamok a magyar népnél. Barna Ferdinand l. tagtól. 1875. 40 l. 25 kr. — II. Szám. A neo- és palaeologia ügyében. Brassai Samuel r. tagtól. 1875. 48 l. 30 kr. — III. Szám. A hangsúlyról a magyar nyelvben. Barna Ferdinand lev. tagtól. 1875. 48. l. 30 kr. — IV. Szám. Brassai és a nyelvújítás. Ballagi Mór r. tagtól. 1876. 22 l. 15 kr. — V. Szám. Emlékeszéd. Kriza János l. t. felett Szász Károly l. tagtól. 1876. 40 l. 25 kr. — VI. Szám. Művészet és nemzetiség. Bartalus István l. tagtól. 1876. 25 l. 20 kr. — VII. Szám. Aeschylus. Télfy Iván lev. tagtól. 1876. 141 l. 80 kr. — VIII. Szám. A mutató névmás hibás használata. Barna Ferdinand l. tagtól. 1876. 15 l. 10 kr. — IX. Szám. Nyelvtörténelmi tanulások a nyelvújításra nézve. Imre Sándor l. tagtól. 1876. 97. l. 60 kr. — X. Sz. Bérczy Károly emlékezete. Arany László l. tagtól 10 kr.

Hatodik kötet. 1876.

I. Szám. A lágy aspiraták kiejtéséről a zendben. Mayr Auréltól. 10 kr. — II. Szám. A mandsuk szertartások könyve. Bálint Gábortól 10 kr. — III. Szám. A rómaiak satirájáról és satirairóikról. Dr. Barna Ignácztól. 20 kr. — IV. Szám. A spanyolország arabok helye az iszlám fejlődése történetében összehasonlítva a keleti arabokéval. Goldziher Ignácztól. 50 kr. — V. Emlékeszéd Jakab István l. t. fölött. Szász Károly r. tagtól 10 kr. — VI. Adalékok a m. t. Akadémia megalapítása történetéhez. I. Szilágyi István l. tagtól. II. Vaszary Koloztól. III. Révész Imre l. tagtól. 60 kr. — VII. Emlékeszéd Mátray Gábor l. t. felett. Bartalus István l. tagtól. 10 kr. — VIII. A mordvaiak történelmi viszonyosságai. Barna Ferdinand l. tagtól. 20 kr. IX. Eranos. Télfy Iván lev. tagtól. 20 kr. — X. Az ik-es igékről. Joannovics György l. tagtól 40 kr.

Hetedik kötet.

I. Egy szavazat a nyelvújítás ügyében. Barna Ferdinand l. tagtól 50 kr. — II. Podhorszky Lajos, magyar-sinai nyelvhasonlítása. Budenz József r. tagtól 10 kr. III. Lessing (székfoglaló). Zichy Antal lev. tagtól. 20 kr. — IV. Kapcsolata Magyar és szuomi irodalom között Barna Ferdinand, lev. tagtól. 10 kr. — V. Néhány ösműveltségi tárgy neve a magyarban. Barna Ferdinand l. tagtól. 30 kr. VI. Rankavis Kleon új-görög drámája. Télfy Iván lev. tagtól. Ára 30 kr. — VII. A nevek uk és ük személyragairól. Imre Sándor l. tagtól. 20 kr. — VIII. Emlékeszéd Székács József t. tag fölött. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — IX. A töröktatár nép primitív culturájában az égi testek. Vámbéry Ármin r. tagtól. 10 kr. — X. Bátori László és a Jordánszky-codex bibliafordítása. (Székfoglaló) Volf György l. tagtól. 10 kr.

Nyolczadik kötet.

I. Corvin-codexek. Dr. Ábel Jenőttől. 60 kr. — II. A mordvaiak pogány Istenei s ünnepi szertartásai. Barna Ferdinand l. tagtól. 50 kr. — III. Orosz-lapp utazásomból. Dr. Genetz Arvidtól. 20 kr. — IV. Tanulmány a japáni művészetéről. Gróf Zichy Ágosttól. 1 frt. — V. Emlékeszéd Pázmándi Horvát Endre 1839-ben elhunyt r. t. fölött. A születése századik évfordulóján, Pázmándon rendezett ünnepélyen, az Akadémia megbízásából tartotta Szász Károly r. t. 10 kr. — VI. Ukkonpohár. A régi magyar jogi szokásnak egyik töredéke. Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — VII. Az úgynevezett lágy aspiraták phoneticus értékéről az ó-indben. Mayer Auréltól. 60 kr. — VIII. Magyarországi humanisták és a dunai tudós társaság. Dr. Ábel Jenőttől. 80 kr. — IX. Újperzsa nyelvjárások. Dr. Pozder Károlytól. 50 kr. — X. Beregszászi Nagy Pál élete és munkái. Székfoglaló Imre Sándor r. tagtól. 30 kr.

Kilenczedik kötet.

I. Emlékbeszéd Schiefner Antal k. tag felett. Budentz J. r. tagtól 10 kr. — II. A Boro-Budur Jáva szigetén. Dr. gróf Zichy Ágost l. tagtól 40 kr. — III. Nyelvünk újabb fejlődése. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — IV. A hunnok és avarok nemzetisége. Vámbéri Ármín r. tagtól 30 kr. — V. A Kún- vagy Petrarkacodex és a kúnok. Hunfalvy Pál r. tagtól. 30 kr. — VI. Emlékbeszéd Lewes Henrik György külső tag fölött. Szász Károly r. tagtól. 10 kr. — VII. Ős vallásunk főistenei. Barna Ferdinand l. tagtól 40 kr. — VIII. Schopenhauer aesthetikája. Dr. Ruzsicska Kálmántól. 10 kr. — IX. Ős vallásunk kisebb istni lényei és áldozat szertartásai. Barna F. l. tagtól. 30 kr. — X. Lessing mint philologus. Dr. Kont Ignácztól 30 kr. — XI. Magyar egyházi népelemek a XVIII. századból. Székfoglaló. Bogisich Mihály l. tagtól 50 kr. — XII. Az analogia hatásáról, főleg a szóképzésben. Simonyi Zsigmond l. tagtól 20 kr.

Tizedik kötet.

I. A jelentéstan alapvonalai. Az alakokban kifejezett jelentések. (Székfoglaló.) Simonyi Zsigmond l. tagtól. 30 kr. — II. Etzelburg és a magyar hűnmonda. (Székfoglaló.) Heinrich Gusztáv l. tagtól. 20 kr. — III. A M. T. Akadémia és a szömi irodalmi társaság. Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — IV. Értsük meg egymást. (A neologia és orthologia ügyében.) Joannovics György t. tagtól. 30 kr. — V. Baranyai Decsi János és Kis-Viczay Péter közmondásai. Ballagi Mór r. tagtól. 10 kr. — VI. Euripides tropusai összehasonlítva Aeschylus és Sophocles tropusaival. Miveltégtörténeti szempontból. (Adalék a költészet összehasonlító tropikájához.) Dr. Petz Vilmos tanártól. 60 kr. — VII. Id. gróf Teleki László ismeretlen versei. Szász Károly r. tagtól. 10 kr. — VIII. Cationale et Passionale Hungaricum. Bogisich Mihály l. tagtól. 30 kr. — IX. Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig. Jakab Elek l. tagtól. 50 kr. — X. Emlékbeszéd Klein Lipót Gyula kültag felett. Dr. Heinrich Gusztáv l. tagtól. 40 kr. — XI. Újabb adalékok a magyar zene történelméhez Bartalus István l. tagtól. 40 kr. — XII. A magyar romanticismus. (Székfoglaló.) Bánóczi József l. tagtól. 10 kr. — XIII. Újabb adalék a magyar zene történelméhez. Bartalus István l. tagtól. 40 kr.

Tizenegyedik kötet.

I. Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet? Hunfalvy Pál r. tagtól. 20 kr. — II. Ujgörög irodalmi termékek. Dr. Télfy Iván l. tagtól. 40 kr. — III. Középkori görög verses regények. Dr. Télfy Iván l. tagtól. 30 kr. — IV. Idegen szók a görögben és latinban. Dr. Pozder Károlytól. 50 kr. — V. A csuvasokról. Vámbéry Ármín r. tagtól. 30 kr. — VI. A számlálás módjai és az év hónapjai. Hunfalvy Pál r. tagtól 20 kr. — VII. Telegdi Miklós mester magyar katechismusa 1562-ik évből. Majláth Béla l. tagtól. 10 kr. — VIII. Káldi György nyelve. Dr. Kiss Ignácztól. 50 kr. — IX. A Muhammedán jogtudomány eredetéről. Goldziher Ignác l. tagtól. 10 kr. — X. Vámbéry Ármín »A magyarok eredete« című műve néhány főbb állításának bírálata. Barna Ferdinand l. tagtól. 60 kr. — XI. A nyelvfejlődés történelmi folytonossága és a nyelvőr. Ballagi Mór r. tagtól. 20 kr. — XII. A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészet. I. Válaszom Hunfalvy Pál bírálati megjegyzéseire. Vámbéry Ármín r. tagtól. 30 kr.

Tizenkettedik kötet.

I. Seneca tragédiái. Dr. Kont Ignácztól. 60 kr. — II. Szombatos codekek. Dr. Nagy Sándortól. 30 kr. — III. A reflexív és valláserkölcsei elem a költészetben s Longfellow. Székfoglaló Szász Béla l. tagtól. — kr.

A HELYES MAGYARSÁG ELVEI

IRTA

PONORI TEWREWK EMIL.

TARTALMA: I. A nyelv mivoltáról. II. Nyelvünk viszontagságáról. III. Idegen szavaink. IV. Nyelvérzék és népetymologia. V. Purismus. VI. Neologismus. VII. Mondattan. VIII. A fordításról. IX. A helyes magyarság elvei.

Ára 50 kr.

A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata, tekintettel az újítás helyes módjára.

IRTA

Imre Sándor,

a m. tud. Akadémia l. tagja.

TARTALOM: Bevezetés. — I. Hangtani újítások. — II. Szóragozás. — III. Szóképzés. — IV. Szófüzés. — V. Stíl.

Ára 1 frt.